

Coşkun, Menderes (2004), "Geç Dönem: Nesir", Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, VI, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 354-404.

GEÇ DÖNEM: NESİR

Menderes COŞKUN

Modern Türk siyaset, kültür ve edebiyatının nüvelerini taşıyan 19. asır, karmaşık olay ve kişileri ile Türk tarihi ve edebiyatının en ziyade dikkate değer ve o nispette de tahlili zor dönemlerindedir. Bu asır Osmanlı toplumu için inançlar, fikirler, hırslar ve topluluklar arası hesaplaşma ve çatışmaların, eşit olmayan imkân ve koşullar içinde cereyan ettiği bir asırdır. Bu çatışmalarda yerini tam olarak belirleyememiş olanlar için de bir arayış ve buhran dönemidir. Bu buhranı Hayrullah Efendi, Abdülhak Hamid, Ahmed Vefik gibi muhtedi ailelerden gelen yazar ve şairler daha derinden hissetmiş olmalıdırlar.

19. asırda bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da siyaset, edebiyat ve kültür ilişkisi daha önce hiç olmadığı kadar güçlüdür. Zira bu yüzyılda edebiyatı bir kısmı paşa olan üst düzey bürokratların bizzat kendileri temsil etmişlerdir. Eski devirlerde genellikle saray etrafında toplanmış mütecanis bir topluluk belli niyetlerle edebiyatı şekillendirirken, bu asırda dinî, siyasî, ideolojik ve ırkî farklılıklara sahip bireyler farklı niyetlerle eserler kaleme almışlardır. Dolayısıyla 19. asırda dönem-yazar ve eser ilişkisi önceki asırlarla kıyaslanamayacak ölçüde önem arz etmektedir. Eser ve müellif tahlillerinde başvurulan yegâne kaynaklar arasında tezkireler ön plâna çıkmaktadır. Bu asırda ve bütün Türk edebiyatında yazılan tezkireler, büyük çoğunluğu itibariyle içerik bakımından yetersizdir ve niteliksizdirler. Önemli kabul edilen eserlerin bir kısmının kendisi ve yazarı hakkında edebiyat tarihçisinin ihtiyaç duyacağı bilgileri içermesi ise bir şans ve aynı zamanda bir handikaptır. Zira birçok modern araştırmacı, yazarın kendinden menkul bilgileri ve biyografik eserlerde yer alan malûmatı, doğruluklarından hiç şüphelenmeden kullanmakta ve bütün görevinin bu bilgileri aktarmaktan ibaret olduğunu düşünmektedir. Halbuki Mehmed Süreyya gibi biyografi yazarları; resmî kayıtlardan, kütüphane ve mezar taşlarından faydalanarak eserlerini vücuda getirmişlerdir. Fatin tezkiresine yazışma ve gazete yoluyla bilgi aranmıştır. *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserin müellifi İbnülemin Mahmud Kemal, bilgi toplamanın zorluklarına değindiği mukaddimesindeki ifadelerine göre, tezkiresinde çoğunluğu itibariyle tanımadığı şair ve edipleri anlatmıştır. Daha önceki tezkirecilerin çoğu da şairler ve edipler hakkında doğum, eğitim, atama, azil, ölüm ve bazı eserlerinin adları gibi ansiklopedik bilgileri klişe ifade tarzlarıyla süsleyerek sunmuşlardır. Tezkirelerde tanıtılan kişinin eserleriyle ilgi bilgilere gelince, bunlar ya çok az ya da isimden ibarettir. Bir eseri tahlil adına çok anlam ifade etmeyen bu tanıtımlar herhalde yalnız dış tenkitte kullanılabilir. Biyografik ve tarihî herhangi bir eserde verilen bilgiler ayrıntılı ve ikna edici bile olsa söz konusu eserin, iç ve dış tenkidinin yapılmadan, tam bir emniyetle kullanılmaması gerektiği burada söylenmelidir. Bu konuda Edward Hallet Carr şöyle der: *"Bir kere tarihin olguları bize hiçbir zaman 'arı' olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde varolmazlar ve varolamazlar: Her zaman*

kayıt tutanın zihninden kırılarak yansılar. Bundan şu sonuç çıkar ki bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır.” (Carr 1993: 29).

Biyografik eserlerin nitelik açısından oldukça yetersiz olduğu, dolayısıyla yazar ve şairlerin şahsî özelliklerinin eserlerinden hareketle ancak tahminî olarak bilinebildiği Türk edebiyatında, edebiyat tarihçisinin yapması gereken görevlerden ilki, edebiyata yön vermiş fikrî, siyasî ve edebî mihrakların temel özelliklerini tespit etmektir. Böylece eldeki yetersiz verilerden hareketle basitçe resmi çizilmiş şahıs ve eserlerin, yüzyılın geniş tablosu içinde aldıkları yeri tahmin etme imkânı sağlanmış olacaktır.

19. yüzyıl Osmanlı siyasetçisi ve edibinin edebiyata ve olaylara bakışı ile bir önceki yüzyıl siyasetçisi ve edibinin bakışı arasında farklılıklar vardır. 18. asırda Damad İbrahim Paşa gibi devlet adamları ve onların etrafında toplanan âlim, şair ve edipler kendi kültür ve geçmişlerini daha iyi öğrenmek ve tanıtmak için din, tarih ve biyografi türlerinde eserler yazmışlardır. 18. yüzyılda hastalığını anlayan ve onu kendi dairesi içinde tedavi etmeye çalışan devlet adamları ve yazarlar, medeniyet değiştirmeyi hiç akıllarına getirmeden, topluma eski dinamiklerini tekrar kazandırma gayreti içine girmişlerdir. Bu asır siyasetnameleri, çöküntünün sebebi olarak hep devlet ve toplum yapısındaki ahlâkî gerilemeye işaret etmiştir. Ancak çözüm bulunamadığı için arayış da devam etmektedir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski dinamiklere dönmenin yanı sıra, Batı’daki askerî, ilmî ve teknik gelişmelerden yararlanılması gerektiği inancı da yaygınlaşmaya başlar.

Bilim ve teknikte yeniliğe karşı, bazı mutaassıp çevrelerin dışında devlet idarecilerinin taassubu yoktur.¹ Bunda muhtemelen Osmanlının her din ve milletten insanla beraber hoşgörü içinde yaşayabilme kültürünün etkisi olmuştur. Devletin demografik yapısı Osmanlı Türkünü âdetâ düşmanlığını cephede hatırlayıp unutan bir topluluk haline getirmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından sonra “hoşgörü” ile “zorunluluk” birleşir ve devlet; bürokrasi, ordu ve maliye gibi en önemli kurumlarının şekillenmesini kısmen de olsa Batılı ve azınlıkların ellerine teslim eder. Devletin üst tabakasında hemen herkesin taraftar olduğu Batıcılık, tanım ve taleplerde kişiden kişiye değişmektedir. Batıcılığı, Müslümanlığı ve Türklüğü veya yalnız Müslümanlığı terkte görenler vardır. Nitekim, Batılı Türkologların hayatlarını feda edencesine Orta Asya’da Türk medeniyetinin kökenleri ile ilgili yaptıkları çalışmalar, Türkler için medeniyet arayışlarına ilmî bir zemin hazırlamıştır. Diğer yandan bütün bu gayretlere lüzum görmeyenler de vardır. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Türklerin (Harbiye ve Tıbbiye öğrencilerine ihtilâl fikirlerini aşlamak niyetleriyle gelen yabancı öğretmenlerle veya) teknik elemanla değil, Paris “yosma”larıyla Fransızlaşabileceklerini Avrupalı muhataplarına söyler (Kösoğlu 1988 bk. Karatepe 2002: 722, Özdemir 2002: 576). Bazı romanlardan anlaşıldığı kadarıyla “yosmalar” daha sonra mürebbiye olarak İstanbul’a gelmişlerdir. Bu yüzyılda Batıcılığı bilim ve teknikte ilerleme şeklinde anlayanlar da vardır. Çocuklarının Batı’da eğitim almasını arzu eden Abdülhamid’in şu sözleri onun Batıcılık anlayışı hakkında bilgi verir: “*Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp şark kültürüyle mezcetmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti bizde ancak müstakbel nesiller görebileceklerdir.*” (Abdülhamit 1987: 196).

18. asırda Osmanlı siyasetçisi ve aydını, teknik ve ilmî üstünlüğün âdetâ meşruiyet kazandırdığı Avrupa kültür ve edebiyatını tanıma ve ondan yararlanma arzusuna kapılır. Meselâ “*III. Ahmed 1724’te Spatroti adlı Rum’a Aristo’nun eserlerini çevirmesi, bunun karşılığında ondan ve cariyelerinden dahi vergi alınmamasını isteyen bir ferman*” çıkarır

¹ Çocuklarının Batı’da eğitim almasını arzu eden Abdülhamid’in şu sözleri onun Batıcılık anlayışı hakkında bilgi verir: “*Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp şark kültürüyle mezcetmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti bizde ancak müstakbel nesiller görebileceklerdir.*” (Abdülhamit 1987: 196).

(Bolay 2002: 516). Bu arzunun zorunluluk haline geldiği 19. asırda devlet, Batı'daki gelişmeleri takip etmek ve Batı ile ilişkilerini düzenlemek için başta Fransızca olmak üzere Batı dillerini bilen insanlara ihtiyaç duyar. Osmanlı'nın mevcut eğitim kurumları bu isteğe cevap verecek durumda değildir.² Bundan dolayı, Osmanlı, Batıyla ilişkilerini kendi içindeki yabancı dil bilen Rum, Ermeni, Yahudi ve muhtediler vasıtasıyla yapmak zorunda kalır. Bu mecburiyet dil bilen bir azınlığa yeni bir "imtiyaz kapısı açacak" ve meşhur İngiliz tarihçisi "Arnold Toynbee'nin deyişiyle 'Böylece devlet yapısında Doğulu Hıristiyanların işgal etmeleri için yüksek yönetim ve diplomatik mevkiiler ihdas' edilecektir (Eriş 2002: 594). Nitekim kaynaklar, Reşid Paşa'nın Agop Gicikyan adlı bir "akıl hocası" ve "kâtibi" olduğunu ve Âlî Paşa'nın da hariciye nezaretini Ermenilerle doldurduğunu, bazı Müslümanları ve devlete sadık Ermenileri hariciyeden peyderpey uzaklaştırdığını iddia eder (Cevdet 1980: 1-2, Tural 1993: 197). Aslında önceden de dış ilişkilerde Hıristiyan ve muhtedi tercümanlar kullanılmıştır. Rum tercümanların 1453'ten beri *Fener Rum Mektebi*'nde eğitim aldıkları bilinmektedir (Çıkla 2004: 80). Tuncer'in ifadesiyle "*Başlangıçta çevirmen olarak kullanılan Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar, giderek işgüder (maslahatgüzar) ve hatta elçi olarak bile görevlendirilmeye*" başlanır (Tuncer 1997: 29). 19. asırda Londra, Berlin, Washington ve özellikle Roma'ya gönderilen elçilerden en az 11'i Rum'dur. Bunlardan Kostaki Musurus Paşa (1807-1891) "*İngiltere devleti nezdinde tam 36 yıl büyükelçilik görevini başarıyla yürütmüş*"tür (Tuncer 1997: 29).

1820'deki Rum isyanından sonra Babıali'deki Rumları çıkaran II. Mahmud, 1832'de Tercüme Odası'nı açarak Müslüman nüfusun da Fransızca öğrenmelerini ister. Tercüme Odası'nda ünlü tiyatro yazarı Victorien Sardou'nun babası Georges Sardou ve Sarafın gibi önemli isimler ders vermiştir (Öztuna 1988: 10, Cevdet 1980: 1). Dilin sadeleşmesi, Batı kültürünün tanınması gibi önemli görevler yapan Tercüme Odası, dönemin bazı siyasetçi ve edebiyatçıların yetiştiği yer olmuştur. Meselâ, muhtedi bir aileden gelen ve Fransa'dan döndükten sonra Tercüme Odası'na giren Ahmed Vefik, birçok Batı dilini bilmesi ve Fransa yönetimi ile dostane ilişkileri gibi özellikleri sayesinde sadrazamlığa/başvekilliğe kadar yükselmiştir.

Osmanlı'nın dış ilişkilerinde kullanmak istediği gayrimüslim tebaa aynı zamanda Batı'nın Osmanlı içindeki en önemli işbirlikçisidir. Eriş'in ifadesiyle "*Genişleyen ve uzlaşan Hıristiyanlık anlayışı, iktisadî yapı yanında kültürel unsurlarıyla da Osmanlı bünyesindeki Hıristiyan tebaaya daha kolay sızma şansını yakalamıştır ... Zihinlerini Batı ilmine, sanat ve kültürüne olduğu kadar siyasî gelişmelerine de açan Hıristiyan tebaa üzerinde Batı'nın etkisinin git gide arttığı görülecektir.*" (Eriş 2002: 494). Devlete borç vererek ciddi meblağlar kazanan Abraham Kamondo, Mösyö Zariî gibi kişilerin de Osmanlı devletinin malî yapısında fevkalâde önemli rolleri vardır. Hatta bu Galata bankerlerinin "borçlandır-kazan" metoduyla elde ettikleri paraların bir kısmını Millî Mücadele'de Yunanistan için sarf ettikleri söylenmektedir (Daşdemir 2002: 396, 403, Eldem 2002).

Batı'nın yakın ve uzak hedeflerine ulaşmak için menfaat birliği yaptığı insanlar arasında, gayrimüslimlerin yanı sıra, istedikleri makamı elde edememiş hırslı bürokratlar, oldukça fazla sayıdaki misyoner ve azınlık okullarında eğitim almış ve böylece Hıristiyanlığı veya pozitivizmi benimsemiş olanlar, Tercüme Odası, Tıbbiye ve Harbiye gibi okullarda ders veren ve öğrencileri etkileyen yabancı hocalar, mürebbiyeler, Paris'te bohem hayatına alışan ve "vatanım rûy-ı zemin", "milletim nev-i beşer" demeye başlayanlar, haklı fakat bazılarının göre zamansız çözüm isteyen şöhret düşkünü âlim ve edipler vardır. Bunu yüzyılın başında

² Halbuki 15. asırdan itibaren İstanbul'da elçi bulduran Batılı devletler Türk dilini bilen elemanlar yetiştirmişlerdir. 1752'de Viyana'da kurulan Doğu Akademisi'nde Türkçe, Arapça ve Farsça öğretilir. Bu kurumun sadece tercüman yetiştirmediği, Türk kültür ve edebiyatıyla da yakından ilgilendiği, bu okulun yetiştirdiği Hammer'in eserlerinden anlaşılmaktadır.

“yabancıların elleri ciğerlerimin üstünde geziyor” diyen III. Selim de hissetmiştir (Bozdağ 1996: 32). Yüzyılın ikinci yarısında artık sadrazamlar bile yabancı devletlerin isteklerine göre atanıp, azledilmeye başlanmıştır. Bunun nasıl bir şahsiyet bozulmasına sebep olduğu tahmin edilemez. İngiliz sefaretinin gayretleriyle makamından olan şair ve edip Âkif Paşa, rakibi Pertev Paşa’yı “İngiliz politikasını kendi ikbaline alet eden biri’ olarak suçlar (Ortaylı 1995: 206). Pertev Paşa’nın yetiştirmesi Reşid Paşa İngiliz; Âli ve Fuad Paşalar Fransız; Mahmud Nedim Paşa da Rus dostudur. Devletin malî sınırlarını Ruslara bildirerek, kendi kârına karşılık Osmanlı devletinin zarar etmesine sebep olan Mahmud Nedim Paşa’ya Rus yanlısı olduğu için Nedimof denilmiştir. Makam hırslarıyla Abdülaziz’i hal³ ve muhtemelen katleden Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların İngilizlerden maddi, manevi destek aldıkları söylenir (Abdülhamit, 1987: 13, Kösoğlu 1988: 85).

Batılı siyasetçilerin yanı sıra düşünür, edebiyatçı ve misyonerler de Doğu ve onun en önemli temsilcisi olan Osmanlı devleti ile yakından ilgilenmişlerdir. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte, Reşid Paşa’ya bir mektup göndererek Türklerin pozitivizmi kabul etmesi için ona işbirliği teklif etmiştir (Okay yty). Hıristiyanların İspanya’daki Yahudilere yaptıkları zulümleri anlatan *Engizisyon Tarihi* iki paşa tarafından (Edhem Pertev Paşa ve Ziya Paşa) Türkçeye tercüme edilmiştir. Edhem Pertev Paşa’nın ayrıca *Târîh-i Ehl-i Salîb* çevirisi vardır. Bu eserlerin hangi ihtiyaca cevap olarak tercüme edilip yayınladıkları ve bunda ne kadar muvaffak oldukları tam olarak bilinmemekle beraber, eserlerin bir din olarak Hıristiyanlığı eleştirdiği ve muhtemelen o dönem okuyucusunun zihnini psikolojik olarak pozitivizme hazırladığı tahmin edilebilir. Ünlü Fransız şair Alphonse de Lamartine 1849’lu yıllarda Türkiye’ye yerleşmeye karar verir ve vekili Charles Rolland’ı Türkiye’ye gönderir. Ünlü bir seyahatname yazarı olan Rolland, Ahmed Vefik ile birlikte Aydın’da Lamartine için çiftlik aramışlardır (Akün 1989: 144, Toparlı 2000: XIII). Paris’te Saint-Louis lisesinde öğrenim gören Ahmed Vefik’in Alexandre Dumas-Fils’le⁴ sınıf arkadaşı olduğu söylenir. Abdülhak Hamid de 1891’de Londra’da Gibb’le; Şinasî, Ernest Renan ve Littre gibi Fransız yazarlarla tanışmıştır. Batılıların Osmanlı topraklarında misyonerlik niyetleriyle açmış oldukları okullar siyasî ve edebî hayata oldukça seviyeli insanlar kazandırmıştır. Bunlardan birisi olan Robert Kolej’in arazisini Ahmed Vefik Paşa satmıştır (Akün 1989: 149). Cizvitlerin açtığı okulda eğitimini almasına rağmen Hıristiyanlık yerine pozitivizmi tercih eden Beşir Fuad da bu felsefeyi Türk halkına tanıtmaya ve benimsetmeye çalışmıştır. Yüzyılın önemli şair ve ediplerinden Tefik Fikret’in oğlu rahib, Ahmed Cevdet’in torunu Zübeyde İsmet de rahibe olmuştur.

Batı 19. asırda yalnız Osmanlı toplumunda yeni bir kültür ve edebiyat oluşumuna yardımcı olmaz, aynı zamanda eski kültürle ilgili yapılacak çalışmalara da yön verir. Osmanlı Devleti ve Orta Asya’ya araştırma yapmak için müsteşrikler gönderir. Meselâ, Türk Halk edebiyatı biliminin kurucularından Vambery, Macar Türkolog Janos Repiczky (1817-1855)’nin öğrencisidir ve Hammer’in yönlendirmesi ile 1857’de İstanbul’a gelir, Reşid adını alır, İstanbul’da yabancı dil dersleri verir ve hariciye nezaretinde tercümanlık yapar. Batılı Türkologlar Osmanlı devletinde hayranlıkla ve iyi niyetlerle karşılanmışlardır. Hammer ve Redhouse, Reşid Paşa’nın Fransız Akademisi’ni örnek alarak kurduğu Encümen-i Dâniş’in üyesidirler (Ortaylı 1995: 172). Batılı Türkologlar *Orhun Yazıtları*, *Kutadgu Bilig* ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* gibi eserlerin yanı sıra Mevlana, Kara Fazlî, Bakî, Hoca Sadeddin, Nabî, Mehmed Edib gibi birçok Osmanlı müellifinin eserini inceleyip yayınlamışlardır.

³ Mehmed Memduh *Mir’ât-ı Şuûnât*’ta Abdülaziz’in deli isnadıyla hal edildiğini, fakat asıl onun yerine getirilen V. Murad’ın deli olduğunu, omzunda çiban var, elbise giyemez yalanlarıyla halkın içine çıkarılmadığını söyler (Memduh 1990: 108).

⁴ Alexandre Dumas-Fils (1824-1895), meşhur Fransız romancısı Alexandre Dumas Père’in “*nikâhsız bir kadından olan oğlu*”dur, “*Tiyatro alanından birçok eserler vermiş, “Kamelyalı Kadın” romanıyla tanınmıştır.*” (Karaalioglu 1979: 132-133)

Redhouse otuz iki sene uğraşarak, önemini hâlâ koruyan Türkçe-İngilizce sözlüğünü yazmıştır. Hammer'ın Osman Gazi'den 1774'e kadarki dönemi anlattığı 17 ciltlik Türk tarihi ve 2200 Türk şairini tanıttığı Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi adlı tezkiresi vardır. Çuvaşça üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Alman Türkolog Wilhmem Schot (ö. 1889)'un öğrencisi olan Radloff'un yanı sıra Conolly, Soddart, Vambery Türk kültürünün temellerini aramak için Orta Asya'ya gitmişlerdir. 19. asırda Türk dil, tarih ve edebiyatı ile ilgili eser yazarlar, Batılı Türkologların takipçisi veya öğrencisi olmaktan, onların bakış açısını taşımaktan imtiyazlı bir gurur duymuşlardır. Batılı Türkologların veya onlara bu imkânı veren siyasetçilerin hangi niyetleri taşıdıklarını bilmeden onların çalışma ve eserlerini doğru bir şekilde yorumlamak mümkün değildir. Fakat bu niyetleri fark etmek oldukça zordur. Nitekim kazı çalışması süsü vererek petrol arayan İngilizler'in güya kazı sırasında bulduklarını söyledikleri sapı kırılmış bir kılıcın eski değil eskitilmiş olduğunu ilgili esnafa tespit ettiren Abdülhamid, Vambery'nin "Bir Devletler Arası Casus" olduğunu fark edememiş onu dost olarak görmüştür. Vambery daha önce de dille ilgili çalışmalarından dolayı Abdülmecid'in de iltifatına mazhar olmuştur (Bozdağ 1996, Eren 1998).

Özellikle 19. yüzyıl edebiyat tarihçisinin üzerine düşen en önemli görev incelediği veya kullandığı eserlerin güvenilirliklerini sorgulamaktır. Yukarıda kısmen tasvir edilen dönemin oldukça karmaşık siyasî yapısı, iç ve dış tenkidin bu yüzyıl eserleri için daha zarurî olduğuna işaret etmektedir. Eser tenkidi, Türk araştırmacısının çok alışkın olmadığı bir tavidir. Bunda Türk toplumunda kitaba ve yazılı metne karşı duyulan saygının tesiri olmalıdır. Ancak, aktarmacı ve terkipçi edebiyat tarihçiliği ile yetinmeyen Ahmed Hamdi Tanpınar gibi araştırmacılarımızın yazılarında dış ve iç tenkidin örnekleri görülebilir. Meselâ Âkif Paşa ile ilgili yazısında Tanpınar (1997: 245), Paşa'nın *Şeyh Müştak'a Mektub* adlı meşhur yazısının, içeriğinden anlaşıldığına göre, 1259 yılında yazıldığını, halbuki o dönemde bilinen Muşlu Şeyh Müştak'ın 1247'de veya yakınlarının ifadelerine göre 1241'de vefat ettiğini, söz konusu Müştak'ın bir vezir değişimine etki edecek kişiliğe sahip olmadığını, konu, üslup ve yazar arasında çelişkilerin bulunduğunu söyler. Tanpınar bu yazıda Paşa'nın *Tabsıra'sı* ile ilgili olarak yapılan yaygın değerlendirmelerin yanlış yanlarına da işaret etmiştir.

19. asırda bazı yazarlar, seleflerinin eserlerinde yanlış, yanlış, yanıltıcı ve garazkârane bilgiler verdiklerini iddia etmişlerdir. Meselâ, Nurî Paşa vakanüvis Esad Efendiyi *Üss-i Zafer*'de yeniçerileri "tahkir" ederek daha sonraki yazarları "yönlendirdiği" gerekçesiyle eleştirir (Yılmaz 1995: 342). Mektubîzade, Süleyman Faik'in *Devhatü'l-Meşâyih* zeylini "garazkârane" bulunduğunu söyler (Levend 1998: 373). Mehmed Siraceddin (1994: 7) Hammer'ın, tarihini olaylara vakıf olmadan ve art niyetli insanların söylediklerine inanarak yazdığını iddia eder.⁵ Hammer'e zeyil yazan Ahmed Cevdet ise tarihinde Vasıf gibi eski vakanüvis tarihçilerini ağır bir dille eleştirir: "O zamanı yaşayanların sözleri ekseriya garazdan, yaltaklanmadan uzak olmayıp, Vasıf merhumun böyle birbirini tutmayan iki nüsha yazısı iki yüzlü olduğuna iki tanıktır ... işte vakanüvislerin çoğu tarih fenninin mevzuunu değiştirerek tarih sayfelerini şiir mecmuası ve hayallere çevirmiş olduklarından doğru bilgi edinmekte çok zahmet çekilir... bazı olayları gizli tutup sakladıkları ve buna mecbur olduklarını teslim edelim, ama garaz için olmadık şeyi uydurmak ve iftira ederek böyle çürük sözleri açıkça yazmaları ile asla mazur görülemezler." (Cevdet, 1994: 531). Burada ayrıca devrinin devlet adamlarına yönelik ağır eleştirilerde bulunmuş olan Âsım'ın tarihine, ekleme

⁵ "... tarihini yazarken Osmanlılar hakkında tam bir bilgiye ve onların gerçek hallerine vakıf değildi. Bundan dolayı 'Ashâb-ı Ağrâz'dan ne görünüş ve ne işitmişse tetkik etmeden inanarak 'Za'f-ı Te'lif'e maruz olmuştur.... Fakat 18 ciltlik tarihini tamamladıktan sonra tecrübeler kazanmış, Osmanlılarda gördüğü ahlâk güzelliğini şöylece bir süzerek bir vukuf ve insaf hasıl etmiştir."

ve çıkarma suretiyle sonradan bazı müdahaleler yapıldığı da söylenmelidir (Kütükoğlu 1994: 199).

Daha önce hakim kültür ve siyasî yapıya uygun belli niyet ve bakış açılarıyla eserler yazılırken 19. asırda eser yazma niyet ve bakış açıları oldukça farklılaşmış, bazıları itibariyle tespiti zor hale gelmiştir. 19. asırda eserler, insana ait güzelliklerin yanı sıra çirkinliklerin, ihtiras ve iftiraların da taşıyıcısı olmuştur. Tanpınar ve Köprülü'nün 19. asır klâsik şiirine karşı eleştirilerinin sebeplerinden birisi budur. Eski nesir ve şiir tarzının son temsilcilerinden olan ve yeni edebiyatın müjdecisi olarak kabul edilen Âkif Paşa, rakibi Pertev Paşa'ya iftira atarak şahsî menfaat elde etme gayesiyle *Tabsıra* adlı eseri kaleme almıştır. Eser yabancı Türkologların da dikkatini çekmiştir. Ebuziya Tevfik ve Nâmık Kemal'in *Tabsıra*'yı beğenme sebebi Âkif Paşa'nın üslûbundaki *hiddet-i lisân, tezyîf-i hasm, setr-i safsata* gibi hususiyetlerdir. Nitekim Âkif Paşa gibi Nâmık Kemal ve Ziya Paşa gibi Tanzimatçılar fikirleri ve ikballeri adına bütün zekâ ve edebî yeteneklerini kullanmışlardır.

19. asırda eserlere doğrudan müdahalelerin yapıldığı ve uydurma eserlerin yazıldığı bir vakıadır. Zira bu asırda Batı'da "toplum bilimcileri", Darwin felsefesinden etkilenerek "toplumu bir organizma olarak düşünmeye" başlarlar ve "tarihi bilimin içine" sokarlar. "*Bilim artık durağan (statik) ve zaman dışı bir şeyle değil değişim ve gelişim süreciyle*" ilgilenmeye başlar (Carr 1993: 68). Zihinleri şekillendirmek için doğruları çarpıtarak, doğru bulamadığı zaman da uydurarak eser ve makale yazma faaliyetleri 19. ve 20. asırda hız kazanmıştır. Hatta bu faaliyetler için bürolar kurulmuştur. Bunların gizlenemeyenlerinden birisi Wellington Evi'dir. İngiliz propagandacılarının, Wellington Evi'nde Türkler aleyhine yayınlar yaptıkları, eser ve makaleler yazdıkları ortaya çıkarılmıştır. İngilizler, Hindistan Müslümanlarının Türklerle karşı olan sempatilerinin kırılması için Türklerin ne kadar kötü ve ahlâksız bir millet olduğunu anlatan yayınlar yapma lüzumunu hissetmişlerdir (McCarthy 2002: 470). Eserlerdeki bilgiler ferman, fetva, harita, seyahatname gibi sahte belgelere dayanmaktadır. Yazı ve belgeler Anadolu'dan veya başka yerlerden temin edilmekte, bu yazı, belge ve bilgiler masa başında eserleştirilmektedir. Toynbee, Lewis Namier, J. W. Headley Morley, Edwyn Bevin gibi ünlü yazarlar çarpıtılmış veya uydurma bilgilerin inanılır hale sokulmasında danışmanlık görevi yapmışlardır McCarthy'ye (2002: 471) göre büroda çalışanlar "*muhtemelen yaptıkları işten sürekli utanç duymaktaydılar ve bu yüzden savaş [I. Dünya Savaşı] biter bitmez derhal Propaganda Ofisi'nin bütün kayıtlarını imha ettiler.*" Yayınlar devletin de desteği ile basılmış ve dağıtılmıştır. Wellington Evi'nin 1915'te yayımladığı bir raporda "17 ayrı dilde" yazılmış "2.5 milyon nüsha kitap, broşür ve diğer yazılı propaganda malzemesi listelen"miştir (McCarthy 2002: 470). Bir yıl sonraki raporda verilen rakam 7 milyondur.

Osmanlı devleti içinde de bazı kişi ve grupların sahte belge ve ferman düzenlediklerini ve sahte eser yazdıklarını ima eden bilgiler vardır. Konuyla ilgili bir kayıt Vakanüvis Lûtfî Efendi tarihinde göze çarpmaktadır. Lûtfî Efendi, inanç emperyalizmi için yazılmış eserlerle ilgili sarayın tepkisini şöyle alıntı yapar: "*Bu makûle ele geçen muharref kitaplar toplanıp ihrâk olunsun. Bazen sahhâflarda bulunduğu mesmû-ı hümayunum olmuştur, bir erbâbına havâle olunup zâhire ihrâcına gayret oluna.*" (Lûtfî 1999: 131). Nâmık Kemal'in İslâm'a hakaret eden Renan'a müdafaaname yazdığı ve *Takvim-i Vekayi* musahhihlerinden Recâî Efendi'nin benzer gayelerle yazılmış *Miftâhu'l-Esrâr* adlı Farsça bir risaleyi eleştirdiği bilinmektedir (Cemâleddin 2003: 90). Kaynaklar, Jön Türkler'in "şantaj" yapmak ve maddi gelir elde etmek için "düzmece kitaplar" yazdıklarını da haber vermektedirler (Göçmen 2002: 670). Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hâtıratım*'da Abdülaziz'e ait olarak gösterilen vasiyetnamenin düzmece olduğunu iddia eder (Abdülhamit 1987: 130). Abdülhamid metnin bir iç tenkidini yaparak bu sonuca ulaşmıştır. Avrupa devletleri vasıtasıyla Osmanlıya devamlı zorluklar çıkaran Yunanistan'ı sevmeyen Âli Paşa'nın "*Paris'te bir Fransız yazarına*

yazdırıp bastırıldığı kitap Yunanlığın menşelerine kadar içyüzünü çok anti-grek bir üslup ile anlatmaktadır. O zaman bu kitabın Âlî Paşa'nın hususî parası ile yazdırıldığı bilinmiyordu". (Öztuna 1988: 65).

Muhtemelen itibar sahibi yazarlara atfedilerek Osmanlı tarihi ve kültürü ile ilgili art niyetli veya uydurma eserlerin yazılmış olduğunu ima eden bilgilerden birisi de Ziya Paşa'nın ağzından sızmıştır. 21 Şubat 1932 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bir yazıda yer alan şu hatıra oldukça manidardır: Ziya Paşa "son derece güç durumda bulunduğu bir gün Hıristiyan misyonerlerden birisi kendisine gelerek 'büyük para karşılığında, - lâkin devletin ve milletin menfaatlerini zedeleyebilecek tarzda - isimsiz, imzasız bir kitap yazması ...' teklifinde bulundu." Paşa'nın bu teklife karşı cevabı şöyle olur. "-Efendi !... Siz beni, paraya; dinini, ismini, milliyetini satar bir adam mı zannediyorsunuz?" (Göçgün 1987: 9). Böyle bir teklifi Ziya Paşa kabul etmese de, Osmanlı devletinin o dönemde böyle teklifleri kabul edecek ve zevkle yapacak insanlarla dolu olduğunu tahmin etmek zor değildir. Kültür ve inanç emperyalizmi ile ilgili faaliyetlerin Osmanlı devleti içindeki tarihî geçmişi bilinmemektedir. Yalnız 16. ve 17. asırlarda İstanbul'daki Floransa konsolosu sekreteri Filippo Argenti, İtalyan papazlarından Pietro Ferraguto (1580-1656), İtalyan rahibi Francesco Maria Maggio, İngiliz Türkiyatçıları William Seaman (1606-1680) ve Thomas Vaughan'ın Türk dilini iyice öğrendikleri ve ciddi Türkoloji çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca "Cizvitlerin misyonerlik faaliyetleri için" matbaa kurdukları ve bu matbaanın 1703'te kapatıldığı söylenmektedir (Göçmen 2002: 665).

Dönemin fikrî, siyasî ve edebî açıdan oldukça karmaşık ve çatışmacı tavrını, şair ve ediplerin dile yaklaşımlarında da görmek mümkündür. Bu yüzyıl eserlerinde muhatap kimliği ve eserin türü ile bağlantılı olarak sade, edebî/resmî ve süslü nesir üslupları kullanılmıştır. Her dönemde dilin sadeliğini ve süslülüğünü özellikle muhatap belirlemiştir. Bütün dönemlerde saraya, aydınlara ve resmî makamlara hitaben yazılmış yazı ve eserlerde süslü veya edebî, halka hitaben yazılmış yazılarda edebî ve sade, yakınlarla yazılmış yazılarda şahsî ve içten geldiği gibi bir üslup tercih edilmiştir. Şinasi'nin Paris'ten annesine yazdığı mektupta kullandığı dille *Tasvîr-i Efkâr* gazetesine yazdığı mukaddimedeki üslûbu arasında, Namık Kemal'in Cevdet Paşa'ya yazdığı mektupla damadına yazdığı mektubun dili arasında farklar vardır (Sezer 1999: 489-490).

Bu asırda süslü nesir üslûbunun gereksizliği hakkında oldukça fazla sayıda yazı yazılmış, daha anlaşılır bir dil kullanılması gerektiği ısrarla vurgulanmıştır. Eski nesir üslûbunun kısmen de olsa devam ettiğini gösteren bu eleştiri ve temennilerin en anlamlısı inşa ilmine başlayanlar için hazırlanan *Münşeât-ı Azîziyye fî Âsâr-ı Osmâniyye* adlı eserde (s. 144) yer alan "Fenn-i Kitâbete Dâir Ba'z-ı Ma'lûmât" başlıklı kısımda yer almaktadır. Burada sözü gereksiz yere uzatılmaması ve herkesin bildiği kelimelerin kullanılması tavsiye edilir.⁶

Dilin sadeleşmesinde Tanzimat'ın meşhur edip ve şairlerinin yanı sıra Mütercim Âsım, Sadık Rıfat Paşa, Âkif Paşa, Ahmed Cevdet, Hayrullah Efendi ve Ahmed Vefik gibi yazarların, dil ve edebiyatı duygu ve düşüncelerin etkili bir şekilde ifade edildiği bir iletişim aracı olarak görmelerinin, *Takvim-i Vekâyi*, *Cerîde-i Havâdis* ve *Tercümân-ı Ahvâl* gibi gazetelerde gündelik olayların halkın anlayabileceği bir üslûpla anlatılmasının, Tercüme Odası'nın faaliyetlerinin, şiir ve roman çevirilerinin, Reşid, Âlî, Fuad ve Said Paşaların tavsiye ve resmî girişimlerinin önemli etkileri olmuştur.

⁶ "... az ve kısa söz ile maksûdu beyân edip tatvîl ve itnâbdan kaçınmalı" "lugât-ı garîbe ve ta'birât-ı rakikadan ziyâde tevakkî edip zebân-zed olan lugât-ı meşhûre ve ta'birât-ı selîse ile ifâde-i merâm lâzımdır."

Bu asırda dili sadeleştirmek için yapılan gayretlere rağmen edebî nesir üslûbunun kullanımı devam etmiştir. Münşeât mecmularında, Âsım ve Ahmed Cevdet'inki hariç vakanüvis tarihlerinde, Mustafa Nuri'nin *Netâyicü'l-Vukû'ât*'ı gibi bazı özel tarihlerde, bazı tezkire ve sefaretnamelerde geleneksel edebî nesir üslûbu tercih edilmiştir. Namık Kemal *Bahâr-ı Dâniş* mukaddimesinde Acem tarzı nesirden en çok nefret edilen asrın 19. asır olmasına rağmen “en muteber” eserlerin ondan kendini kurtaramadığını söyledikten sonra örnek olarak *Tarih-i Cevdet*, *Endülüs Tarihi*, *Telemak*, *Rümûzu'l-Hikem* ve *Mebânî-i İnşâ*'yı verir (Nihat 1932: 187-8). Ziya Paşa da *Şiir ve İnşa* makalesinde hâlâ ağır ve süslü üslûp kullananların olduğunu⁷ ve “idüğine, olduğuna, olmakla, bulunmakla, ecilden, hasebiyle, dolayı, derkâr, âşikâr” gibi kelimelerle ifadelerin uzatıldığını, bunlara “tenezzül” etmeyen Ali, Müştak, İsmail Paşazade Galib Bey gibi kişilerin kıymetlerin bilinmediğini söyler (Tuncer 1994: 71-72).

Edebî nesir üslûbunun bu asırda da devam etmesinin birçok sebebi vardır. Bunlar, eski türlerin devamı olarak yazılan eserlerde tür üslûbunun devam ettirilmesi ve o türün eski temsilcilerinin model olarak kabul edilmesi, muhatabı saray olan eserlerde resmî üslûbun kullanılmasının bir gelenek haline gelmesi, eski eğitim sisteminin devam etmesi, yani kâtip adaylarının kalemlerde ve mekteplerde, ilmiye sınıfının da medreselerde inşa ilmini iyice öğrenmeleri, Arapça ve Farsça öğretiminin Abdülhamid dönemine kadar öneminden bir şey kaybetmeden sürmesi, memuriyete girişte inşa yeteneğinin hâlâ önemli bir kıstas olarak yerini koruması gibi sebepler sayılabilir.

Daha çok tarihlerde ve tezkirelerde kullanılan edebî nesir üslûbunun yanı sıra bir de münşilerin, dil üzerinde daha çok çalışarak, onu işleyerek oluşturdukları musanna veya süslü üslûp vardır. Bu üslûp birçok eserde resmî üslûpla iç içedir. Önceki yüzyıllarda Hoca Sadeddin, Âli, Veysî, Nergisî, Nabî ve Şefîk gibi sınırlı sayıda münşî bu üslûbun örnek eserlerini kaleme almışlardır. Yazımı özen ve zaman isteyen bu eserler yazıldıktan sonra Osmanlı münşi adayının veya inşa okuyucusunun ihtiyacına cevap vermiştir. 19. asırda süslü nesir üslûbu, ancak dibace ve inşalarla sınırlı kalmış, bir eser seviyesinde temsil edilememiştir. Yalnız eski ve yeni nesir ustalarının inşalarını toplayan münşeât mecmualarının tertip edilmesi ve basılması, Esad Efendi'nin tarihinde Şahî, Veysî, Atayî, Nergisî, İdris-i Bidlisî, Hoca Sadeddin gibi eski nesir ustalarını övgüyle yad etmesi ve kendisini onların bir mirasçısı olarak görmesi, hatta yeni nesir üslûbunun öncüsü sayılan Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'sının sonuna eklenen Bağdatlı bir kâtibin kaleminden çıkmış eski tarz bir inşa bu asır ediplerinin bazılarının süslü nesir örneklerine muhtemelen nostaljik hislerle ve hayranlıkla baktıklarına işaret etmektedir.

Bu asırda Tanzimat ediplerinin dilde sadeleşme gayretlerinin aksine Edebiyat-ı Cedideciler şiir ve nesirlerine Halit Ziya'nın ifadesiyle “yığın yığın istiareler, mecazlar, teşbihler, kelime ve fikir oyunları koydular; ve sanki hayâl ve lâfız ma'rifetleri için bir hüner sahnesi imişçesine sanatta hakikî bir teceddüt cereyanının aksine irticaî bir yol tutmuş oldular.” (Levend 1972: 238-239; Sağol 1999: 509). Bu nesir tarzını “o zamanın bir illeti” olarak değerlendiren Halit Ziya, “zinet ve sanat ibtilâsı” ve “süs merakı” sebebiyle eserlerinde kullandığı dili 1936 yılında basılan *Kırk Yıl* adlı eserinde eleştirmiştir.

Bu çalışmada, klâsik Türk edebiyatında var olan biyografi, tarih, hatıra, sefaretname, seyahatname ve münşeât türündeki eserlerin 19. asırdaki eski ve yeni örnekleri, sınıflandırıcı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Yüzyılın önemli nesir ustaları ve eserlerinin daha ayrıntılı bir

⁷ “Halâ Babialı ve devair-i saireden yazılan muharrerat-ı resmîye, gerçi eski zamanlarda gelen erbâb-ı maârif iktidarında kâtipler olmadığından, evvelki münşeât derecesinde mu'akkad değilse de bunlar da ol babanın veled-i zinası olduklarından yine seci ve rabt u maânisi mevhum ve meşkük ibârât ile memludur. Eski inşalarda lugat-ı Arabiyye ve ibârât-ı muhayyele var ise de bari zımnında iyi kötü bir mana dahi çıkardı... Şimdi anlaşılmaz oldu Garibi şurası ki böyle anlaşılacak ibare yazabilmek hüsn-i kitâbetten addolunuyor”

şekilde anlatıldığı yazıda, vakanüvis tarihleri gibi bazı nesir türlerinin 20. asırdaki uzantılarına da yer verilmiştir.

A. BİYOGRAFİK ESERLER

A.1. Genel Biyografik Eserler: Genel biyografik eserler bir önceki yüzyılda *Şakâ'ik* zeyilleri ve vefeyatnameler şeklinde karşımıza çıkmıştı. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren zeyilci tezkirecilik yerini Osmanlı döneminin tamamını kapsayan ansilopedik biyografilere bırakmaya başlamıştır. Yalnız gelenek de büsbütün terk edilmemiştir. 16. asırdan beri kendisine zeyiller yazılan Taşköprülüzade'nin *Şakâ'ik*'i, **Mektubîzade Abdülaziz** (ö. 1862) tarafından *Tabakât-i Terâcim* veya *Terâcim-i Ahvâl-i Ulemâ vü Meşâyih* adıyla özetlenmiştir. Eser, Osman Gazi'den III. Murad dönemine kadarki sürede yetişmiş âlim ve meşayihin kısa biyografilerini içerir. Taşköprülüzade'nin *Şakâ'ik*'ine bu asırda yazılan en önemli zeyil **Fındıklılı İsmet** (1845-1904)'e aittir. Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde memurluk yapan İsmet'in 1143-1314/1730-1896 “yılları arasında yaşamış âlim ve şeyhlerin biyografilerini” sekiz cilt halinde kaleme aldığı eser, Abdülhamid'e sunulan ilk iki cilt haricinde, 1896'daki Fındıklı yangınında yok olmuştur. Bunun üzerine yazar hafızasındaki bilgilerle dört ciltlik *Tekmiletü'ş-Şakâ'ik fî Hakkı Ehli'l-Hakâ'ik* adını verdiği eseri vücuda getirmiştir. Şeyhî'nin *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*'sının zeyli olan bu eserin saraya sunulmuş formları İbnülemin tarafından Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde ve Yıldız Sarayı evrakı içinde bulunmuş ve bir bütün haline getirilmiştir. Bu nüshanın bazı varakları sonradan doldurulmak üzere boş bırakılmıştır. Sade bir dilin kullanıldığı eserde kişilerin önce bir takdim ibaresiyle tanıtılması, modern bir tavır olarak dikkat çekmektedir. Ahmed Tevhid, *Tekmile*'nin başında yer alan 65 kişinin biyografisini *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*'nda 1925-1926 yıllarında yayımlamıştır. Eserin geri kalan kısmının yayımlanmasına Ali Canib'in eleştirilerinin mani olduğu tahmin edilmektedir (Bursalı 2000: III/107, Özcan 2001: 139-140, Babinger 1992: 389, 416-7, Levend 1998: 364, 419, Özcan 1989: V/VI, İnal 1999: 2, 12-13).

19. asırda Fındıklılı İsmet'ten sonra biyografi alanında en çok söz sahibi olan kişinin **Mehmed Süreyya** (1845-1909) olduğu söylenmektedir. Babıali tercüme odasında ve *Ceride-i Havâdis* gazetesinde çalışan Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmânî veya Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye* (bs. 1890-1899) adlı dört ciltlik ansiklopedik eserinde, Osmanlı devletinin kuruluşundan 1899'a kadarki süre içinde yaşamış her meslekten insanın biyografilerini alfabetik olarak kısaca anlatır. Mehmed Süreyya'nın değişik kütüphanelerdeki eserlerden ve mezar kitabelerinden yararlanarak meydana getirdiği bu eserde bazı bilgi yanlışlıklarının olması tabiidir. Mehmed Süreyya *Nuhbetü'l-Vekâyi*'de 1247-1292/1831-1875 yıllarında göreve gelmiş devlet adamlarının atama, azil ve vefat yıllarını bir araya getirmiştir. Mehmed Süreyya'nın *Târîh-i Mehmed Süreyya, Târîh-i İslâm, Bürhânu'ş-Şeref* veya *Lugat-ı Hamse* gibi birçok eserinin olduğu ve bunların bazılarının Cihangir yangınında yok olduğu söylenmektedir (Babinger 419-421, Akün 1997: 247-248).

Osmanlı dönemi âlim ve şairleri hakkında en geniş biyografik eserlerden birisi **Bursalı Mehmed Tahir** (1861-1925) tarafından kaleme alınmıştır. 1883'te Harbiye'den mezun olan Mehmed Tâhir rüşdiyelerde coğrafya, tarih ve hitabet hocalığının yanı sıra müdürlük yapar. Bu arada Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adlı gizli bir örgüte kurucu üye olarak katılır. Bu örgütün adı daha sonra Jön Türkler tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiş ve Mehmed Tahir bu cemiyetin saygın bir üyesi olarak II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Bursa mebusu seçilmiştir. Askeriyede yarbaylığa kadar yükselen Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*'nde 1691 Osmanlı müellifini tanıtmıştır. 1691 müellifin “288”ini tasavvuf erbabı, 465’ini âlimler, 510’unu şair ve edipler, 237’sini tarih, 84’ünü tıp ve 107’sini

de riyazî ilimler sahasında eser bırakmış” yazarlar oluşturmaktadır (Bursalı 2000: V). Kendisine ayrı bir başlık ayrılmayan fakat değişik vesilelerle hakkında bilgi verilen şahıs sayısı ise 480’i bulmaktadır. Bu biyografik ansiklopedide dokuz binden fazla eser ismi geçmektedir. Yaralandığı kaynaklarda ve kataloglarda bulunan bazı hataları eserine aktaran Mehmed Tahir’in ansiklopedisinde verdiği bilgilerin bir kısmı yanlıştır. Yirmi beş yıllık uzun bir çalışmasının ürünü olan eser yayımlandığı zamandan itibaren Türkiyat çalışmalarında temel kaynaklar arasına girmiştir. Türkiye ve Türkiye dışında eski harflerle basılmış ve çoğaltılmıştır. Yazarların bir milletin gelişmişliğinin göstergesi olduğuna inan Mehmed Tahir, bu eserini Türklere karşı olan olumsuz bakışı değiştirmek için kaleme aldığını söyler. Aynı gayeyle kaleme aldığı *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı eserini 1897 yılında yayınlamıştır (Bursalı 2000: V-X, Aşkar 2001: 217-219).

Bu yüzyılda yalnız Osmanlı dönemi ve coğrafyasında değil bütün İslâm tarihi ve coğrafyasında yetişmiş önemli kişileri, tarihî ve coğrafi terimleri bir araya getiren eserler yazılmıştır. **Şemseddin Samî** (1850-1904)’nin altı büyük ciltten oluşan *Kâmûsu’l-A’lâm*’ı (bs. 1889-1899) tarih ve coğrafyaya ait özel isimlerle, İslâm coğrafyasında yetişmiş meşhur kişilerin kısa hal tercümelerini içerir. Batılı meşhur kişilerin yer aldığı eser, Bouillet’in *Dictionnaire Universel d’Histoire et de Géographie* adlı eseri model alınarak hazırlanmıştır. Samî, Batılı meşhurları tanıtırken Bouillet’den alıntılar yapmıştır. Samî’nin 1889-1899’da basılan bu eseri 1996’da tıpkıbasım olarak tekrar yayınlanmıştır. Tarih ve coğrafya terimleriyle ilgili olarak Ali Suavî’nin *Kâmûsu’l-Ulûm ve’l-Ma’ârif*’i ve Ahmed Rifat’ın *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*’si de burada hatırlanmalıdır (Akün 1997: 417-18, Samî 1996).

A.2. Zümre Tezkireleri

A.2.1. Şair Tezkireleri: Klâsik tezkire yazımı özellikle 19. asrın ikinci yarısından sonra iyice ihmal edilmiştir. Şuara tezkiresi geleneğinin son önemli halkasını oluşturan Fatîm tezkiresi, yazıldığı zaman Türk ve Avrupalı Türkiyatçılar arasında heyecan uyandırmıştır. Fatîm’e zeyil olarak yazılan *Son Asır Türk Şairleri* adlı tezkirenin yazarı Mahmud Kemal İnal, önceki yüzyıllarda vaka ve şahıslarla ilgili “iyi kötü” kayıtların tutulmuş olduğunu, fakat kendi döneminde bunun lâyıkınca yapılmadığını, dolayısıyla üç yüz sene önceki şairler kısmen bilinmesine rağmen 1271/1854 yılından sonra yetişmiş şairler hakkında bilgi sahibi olmanın “hayâl-i muhâl” hükmünde olduğunu, bu kişileri tanımak için “adeta keşif ve keramet sahibi olmak” gerektiğini, bazı gayretli kişilerin yazdığı eserlerin de kaybolduğunu veya kaybolmaya “mahkum” olduğunu söyler. İnal ayrıca tezkire türünde bazı eserlerin adlarını duyduğunu fakat bu eserlere ulaşamadığını sözlerine ekler.

Yüzyılın ilk tezkiresi Bağdatlı **Şefkat Seyyid Abdülfettah** (ö. 1826) tarafından kaleme alınmıştır. Şefkat’ın hayatı hakkındaki bilgiler yetersizdir. Kaynaklara göre Kırım hanlarının yanında bir müddet ikamet eden Şefkat, daha sonra Eflâk ve Boğdan beylerine kâtiplik yapmış ve İstanbul Kuruçeşme’de vefat etmiştir. Şefkat’ın *Dîvânçe*’sinin yanı sıra Hz. Peygamberi anlattığı bir manzumesi ve *Hadîkatü’l-Vüzerâ Zeyli* vardır. Şefkat, vezir Yahya Paşazade Ali Bey’in isteği üzerine, İbrahim Naşid Bey’in *Müntehâbât-ı Eş’âr* adlı şiir mecmuasında adı geçen şairleri esas alarak tezkiresini kaleme almıştır. *Şefkat Tezkiresi* I. Mahmud (1730-1754) döneminden 1814 yılına kadarki süre içinde yaşamış 125 şairi içermektedir. Eserde şairlerin hayatları hakkında oldukça kısa bilgiler verilmiştir. Mahmud Kemal İnal, bu tezkirenin tarz bakımından Kafzade Faizî’nin antolojik tezkiresine benzediğini, ancak eserin “Salim ve Safayî tezkirelerine zeyil” olarak kabul edilebileceğini söyler. Şefkat muhtemelen şairlerle ilgili bazı bilgileri Silâhdarzade Mehmed Emin’in tezkiresinden almıştır. Eserdeki şiir örnekleri daha önce ima edildiği gibi Naşid Bey’in şiir mecmuasından seçilmiştir (İnal 1999: 8, Levend 1999: 327-328, İsen vd. 2002: 133-4).

19. asır klâsik tezkirecilerinden birisi **Esad Efendi** (1789-1848)'dir. Esad Efendi mensur eserleriyle ve kendine tevdi edilen makamlarla yüzyılın en dikkate değer nesircilerindedir. İstanbul'da doğan ve babasının mesleğine nispet olarak Sahaflar Şeyhizade unvanıyla tanınan Esad Efendi, müderrislik, Üsküdar ve Yalova kadılığı, evkaf müfettişliği, *Takvîm-i Vekâyi* gazetesi başyazarlığı ve Takvimhane nazırlığı, İstanbul kadılığı, İran büyük elçiliği, nakibüleşraflık, Rumeli kazaskerliği, Mekatib-i Umumiye nazırlığı, Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliği gibi önemli görevlere getirilmiştir. Esad Efendi bir beytinde⁸ ilmiye sınıfının son merhalesi olan şeyhülislâmlığa yükselme arzusunu ifade etmiştir. Esad Efendi'nin başta *Terceme-i Mustazraf*, *Üss-i Zafer* (İst. 1243), *Zibâ-yı Tevârih*, *Dîvân*, *Münşeât* gibi eserleri olmak üzere tarih, siyaset, seyahat, biyografi, nasihat, fıkıh, kelim gibi konularda yazılmış telif ve tercüme yirmi kadar eseri vardır. Esad Efendi 1135-1251/1722-1835 seneleri arasında yaşayan 209 şairi içeren *Bağçe-i Safâ-endûz* adlı tezkiresini Sâlim tezkiresine zeyil olarak kaleme almıştır. Şairler hakkında verilen bilgiler Salim'in kadar ayrıntılı değildir. Yeni şairlere de yer verilen eserde şiir örnekleri çoğunlukla Salim, Safaî ve Fatin tezkirelerinden alınmıştır. Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan müellif nüshasında tashihler, boşluklar ve yanlış bilgiler, eserin müsvedde olarak kaldığına işaret etmektedir. Tezkirede yeterince işlenilmemiş de olsa edebî bir nesir üslûbu kullanmıştır (Oğraş 2001, İnal 1999: 8, İsen vd. 2002a: 135-137, Cemâleddin 2003: 80-87, 89; Cevdet 1991: 3, Babinger 1992: 384-5, Nihat 1932: 4, Ünver 1988: 104, Yılmaz 1995, Aktepe 1997: 363-365)

Yüzyılın en önemli tezkiresi, **Fatîn** (1814-1867) tarafından kaleme alınmıştır. Asıl adı Davud olan Fatin'in hayatı hakkındaki bazı bilgilerimiz Divan'ının baş tarafına oğlu Rasim tarafından eklenen biyografiye dayanmaktadır. Kahire'de amcası Mehmed Hüsrev Bey'in yanında yetişen Fatin, 1836'da İstanbul'a gelmiş ve burada Divan-ı Hümâyun Kalemî, Mektub-ı Sadaret-i Âli Kalemî gibi değişik birimlerde çalışmıştır. Fatin'in şairliği Ziya Paşa ve Şinasî gibi devrin önemli isimleri tarafından takdir edilmiştir. Köprülü ise onu "*klâsik şiirin XIX. asırdaki bozuk ve mütereddi [soysuzlaşmış] şeklini temsil eden bir yığın kıymetsiz ve şahsiyetsiz şairlerden biri*" olarak tarif eder. Fatin'i akranlarından ayırıp günümüze taşıyan eseri, tezkiresidir. Sâlim tezkiresine zeyil olarak kaleme aldığı *Hâtimetü'l-Eş'âr*'da Fatin, 1121-1269/1721-1853 yılları arasında yetişen 672 şairi anlatır. İçerdiği şair sayısı bakımından türünün en zengin örneği kabul edilen *Hâtimetü'l-Eş'âr*, kendisinden sonra yazılan *Sicill-i Osmânî* gibi biyografik eserlere kaynaklık etmiştir. *Tuhfetü'l-Hattâîn*, *Devhatü'l-Meşâyih*, *Âsım Tarihi* ve *Vâsıf Tarihi* gibi eserlerden yararlanan Fatin'in 1721'den sonra yazılan tezkireleri görmediği söylenmektedir. Fatin tezkiresinde seleflerinden farklı olarak ele aldığı şairlerin önce şiirlerine örnek(ler) verir, sonra hayatlarını anlatır. Eserde özellikle şairlerin ölüm tarihlerinin verilmesine özen gösterilmiştir. Fatin'in, çağdaşı şairlerle ilgili bilgileri, şairlerin kendilerinden veya yakınlarından yazılı veya şifahî olarak elde ettiği tahmin edilmektedir. Ahmed Cevdet, Subhî, Kemal (Paşa) gibi yüzyılın önemli siyasetçileri tarafından beğenilen tezkire, gördüğü ilgi üzerine 1271'de taşbasması olarak basılmıştır. Eser, Mordthmann gibi batılı şarkiyatçıların da dikkatini çeker. Diğer yandan tezkire, Bayburtlu Zihnî tarafından *Sergüzeştname*'de eleştirilmiştir. Zihnî mesnevisinde, Fatin'in taşradaki şairlere önem vermediğini ve değerlendirmelerinde tarafsız olmadığını söyler. Köprülü de yanlış bilgi ve değerlendirmelerinden ötürü tezkirenin değersiz olduğunu iddia eder. 1856 yılında *Ceride-i Havadis* gazetesinde çıkan bir ilânda tezkirenin tekrar basılacağı duyurulmuş ve yeni baskı için, tezkiredeki şiirlerini değiştirmek ve kendi hayatları hakkında eserde verilen bilgileri değiştirmek isteyenlerin, isteklerini içeren mektuplarını Gazeteye göndermeleri talep edilmiştir. Ayrıca tezkireye dahil olmak isteyen şairlerin de hayat hikâyeleriyle birlikte şiirlerini dört ay içinde gazeteye ulaştırmaları talep edilmiştir. Fakat bu girişim sonuçlanmamış gibi gözükmektedir. Fatin tezkiresini gözden geçirerek tekrar yayınlamaya

⁸ Benim Hakkım (Bana layık) iken câ-yı meşihat – Hudâ'nın hikmeti Ârif Bey oldu

niyetlenen Şinasî 1863 yılında gazete yoluyla çağdaş şairler hakkında tekrar bilgi ister (İnal 1999: 9, Köprülü 1997: 528-29, İsen vd. 2002: 145-150, Akün 1995a: 256-260, Süreyya 1996: 570, Külekçi 1999: 451-452, Coşkun 2003).

Son Osmanlı biyografi yazarlarından **İbnülemin Mahmud Kemal İnal** (1871-1957) Fatim tezkiresine *Kemâlu's-Şuarâ* adlı zeyil yazmıştır. Çocukluğunu Yusuf Kamil Paşa'nın konağında geçiren ve Münif Paşa'nın yardımı ile Mekteb-i Mülkiye'ye giren İbnülemin, uzun yıllar Vilâyât-ı Mümtaze Kalemî ve Sadaret Mektubî Kalemî'nde çalışmıştır. Onun siyaset ve kültür tarihi açısından en kritik görevi, II. Abdülhamid'in tahttan ayrılmasından sonra yaklaşık 800 sandık dolusu Yıldız Sarayı evrakını tetkik, tasnif (ve gerekirse tasfiye) ederek bugünkü adı "Başbakanlık Osmanlı Arşivi olan Sadaret Hazine-i Evrak Dairesi'ne teslim" etmesidir. İbnülemin daha sonra eski sanat eserlerinin korunması, arşivlerin düzenlenmesi, *Takvim-i Vekayi* gazetesi müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Beylikçiliği gibi önemli görevlere getirilir. Birinci dünya savaşından sonra işgal kuvvetleri, İbnülemin'in konağını içindeki evrak ve eserleri yağmalamış ve muhtemelen önemli bulduklarını alıp götürmüşlerdir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Fuat Köprülü ve Hasan Ali Yücel gibi devlet adamları, eski eserlerin incelenme ve tasnifi gibi konularda İbnülemin'in birikiminden yararlanmışlardır. Şiirde gazel yazmayı yeğleyen İbnülemin, nesir konusunda kendisini sınırlamamış, roman gibi yeni edebî türlerdeki çalışmalarının yanı sıra, ziraî, edebî, biyografik ve dinî konularda birçok makale ve eser kaleme almıştır. 1898 yılında yazdığı "Meşâhîr-i Osmâniyye" adlı makalesinde "... ben de gözlerimi kaparsam gelip geçen güzide adamlarımızı bilen kalmayacak." diyen İbnülemin, biyografi ve monografi çalışmalarına önem vermiştir. Bursalı Mehmed Tahir gibi şair ve âlimlerin bir milletin gelişmişliğinin göstergesi olduğuna inan Mahmud Kemal, Fatim'in bıraktığı 1271/1854 yılından sonra yetişen bazı Türk şairlerinin unutulup gitmesini önlemek ve onları gelecek nesillere tanıtmak için *Kemâlu's-Şu'arâ* adlı tezkiresini kaleme almıştır. Eserinin kapsamını zamanla genişleten İbnülemin, özellikle 19. asrın başından 1941'e kadarki uzun dönemde yetişmiş 566 şaire tezkiresinde yer vermiştir. Fatim'in haklarında hiç bilgi vermediği veya kısaca tanıttığı şairleri de eserine alan İbnülemin, şura tezkirelerinin en hacimlisini meydana getirmiştir. Birçok tezkire yazarı gibi İbnülemin'in de bazı şair ve edipler hakkında verdiği bilgiler müşahededen ziyade araştırmaya dayalı olmasına rağmen, onun şairleri ele alış tarzı klâsik tezkirecilerden hayli ileridir. O, verdiği bilgilerin ve yaptığı değerlendirmelerin güvenilir olması için çaba sarf etmiş ve bilgi edinmede çektiği zorlukları eserinin önsözünde dile getirmiştir. Osmanlı dönemi Türk edebiyatıyla yakından ilgilenen İbnülemin, Şeyhülislâm Yahya, Leskofçalı Galib ve Ârif Hikmet'in divanlarıyla, Gelibolulu Âlî'nin *Menâkıb-ı Hünerverân*'ını ve Müstakimzade'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'ini yayınlamıştır. Hersekli Ârif Hikmet'in divanına yazdığı mukaddimede kendisinin *Teşrifâtü's-Şu'arâ* gibi hezil türünde manzum bir tezkire yazmaya başladığını söyler (İnal 1999, İsen vd. 2002: 175-177, Akün 2000: 249-262).

Bu yüzyılda eski ve yeni birçok meşhur Osmanlı şairini içeren geniş kapsamlı şura tezkireleri yazılmıştır. Bu eserler yüzyılın sonunda yazılmaya başlayacak edebiyat tarihlerinin müjdecileri gibidir. Çaylak veya Çopur adlarıyla tanınan **Mehmed Tevfik** (1843-1892) *Kâfile-i Şu'arâ* adlı tezkiresinde Osmanlı devletinin başından 1873 yılına kadarki süre içinde yetişmiş şairleri anlatır. Tevfik'in hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. *Muhbir*, *Asır*, *Terakki* gibi gazetelerde çalışarak kendisini yetiştiren Tevfik 1876'da *Osmanlı Gazetesi*'ni çıkarmış ve Hazineihassa Mektubî Odası gibi değişik yerlerde memur olarak çalışmıştır. Bursa, Bosna ve Macaristan'da bulunan Tevfik'in *Yâdigâr-ı Macaristân* adlı basılmış bir eseri vardır. İstanbul Tanzimat Müdürlüğünde çalışırken, araştırmacılığa yönelen Tevfik, eski tezkirelerden yararlanarak tanınmış Osmanlı şairlerini içeren bir tezkire meydana getirmeye niyet eder. Dal harfinin yarısına kadarki kısmı 1290-92/1873-74 yıllarında on cüz halinde basılan ve müsveddeleri kaybolan tezkirede 12 padişah, 5 şehzade ve 260 şair

hakkında bilgi verilmektedir. Tevfik'in 1290'dan sonra yirmi yıl kadar yaşamasına rağmen eserinin geri kalan kısmını yazmadığı veya yayınlamadığı söylenmektedir. Daha önceki tezkirelerde yer alan bilgileri tekrar ettiği için *Kâfile-i Şu'arâ* önemli ve orijinal bir eser olarak kabul edilmez (Bursalı 2000: 2/117-118, Levend 1998: 345, İsen vd 2002: 156, İnal 1999: 9).

19. asırda Mehmed Tevfik adını taşıyan başka bir tezkire yazarı daha vardır. Kimliği ve hayatı fazla bilinmeyen **Mehmed Tevfik** (ö. 1274) adlı bu yazar *Mecmûatü't-Terâcim* adlı tezkiresinde 1595-1859 yılları arasında yetişen 542 şahsiyeti tanıtır. Şairlerin sultanlara göre dönemler halinde tanıtıldığı eserde IV. Murad ve III. Mustafa dönemi şairlerine daha fazla yer verilmiştir. Eser bazı Arap ve Fars şairleri ile şairlik yönleri bilinmeyen bazı kişileri de kapsamaktadır. Tek yazma nüshasına rastlanan bu eser ilk defa Âgah Sırrı Levend tarafından tanıtılmıştır (Bk. Zübeyiroğlu 1989, Levend 1998: 329-331, İsen vd 2002: 151-155).

Mehmed Tevfik gibi 16. yüzyılın sonundan 19. yüzyıla kadarki süre içinde yaşayan Osmanlı Türk şairlerini bir araya getiren yüzyılın diğer tezkirecisi **Şeyhülislâm Ârif Hikmet** (1786-1859)'tir. İstanbul'da doğan Ârif Hikmet Kudüs, Mısır ve Medine kadılığı, nakibüleşraflık, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği, şeyhülislâmlık görevlerinde bulunmuştur. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri olan ve döneminin en önemli âlim ve şairleri arasında yer alan Ârif Hikmet; Nâmık Kemal ve Ziya Paşa tarafından da övgüyle anılmıştır. Hikmet'in eksik kalmış bir *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* vardır. Şeyhülislâm Ârif Hikmet tezkiresi olarak da bilinen bu eser 1000-1252/1592-1837 yılları arasında yaşamış 203 şairi içermektedir. Eserde bazı şairler hakkında ayrıntılı, bazıları hakkında da oldukça az bilgi verilmiştir. Bu şairlerin çoğu hakkında daha önceki tezkirelerde de bilgi bulunmaktadır. Eser, Âzerî, İran ve Buhara gibi Anadolu ve Rumeli dışında yetişen şairlere de yer vermesi bakımından önemli sayılmıştır. Eserin Alî Emirî tarafından istinsah edilmiş bir yazması vardır. Ârif Hikmet'e atfedilen *Mecmûatü't-Terâcim* adlı bir Arapça eser daha vardır. Bu eserde 1134 kişinin biyografisi yer almaktadır. Millet Kütüphanesinde eserin Ali Emirî tarafından istinsah edilmiş bir nüshası bulunmaktadır. Mahmud Kemal İnal, Ârif Hikmet'in *Mecmûatü't-Terâcim* adlı eserinin, Jandarmadan emekli olan Bağdatlı İsmail Paşa'nın kütüphanesinde bulunduğunu söyler. Bağdatlı İsmail Paşa'nın oldukça uzun seneler boyunca çalışarak meydana getirdiği *Esmâ'u'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn ve İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn* adlı iki Arapça eserinin olduğu burada hatırlanmalıdır. Bu eserlerden ilki Kilisli Muallim Rıfat Bilge ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından, ikincisi de Muallim Rıfat ve Şerafeddin Yaltkaya tarafından yayınlanmıştır (Güzel tyt: 458-459, İnal 1999: 3, 8, Bilge 1991: 365-366, İsen 2001: 367-368).

Hayatı hakkındaki bilgilerimiz yetersiz olan **Mehmed Siraceddin**, Hammer'in Almanca olarak kaleme aldığı ve Osmanlı devletinin kuruluşundan 1250/1834'e kadarki süre içinde yetişen 2200 şairi tanıttığı *Câmi-i Mehâsin-i Zurefâ-yı Ehlü'z-Zevk ve'l-İrfân fi Terâcimi Şu'arâ-yı Devlet-i Osmân* adlı eserinin dördüncü cildini tercüme ederek bir tezkire oluşturmak ister. Yazar 1134/1721 yılından itibaren yetişmiş Osmanlı şairlerini içeren eserine Âkif, Şefkat, Ârif Hikmet ve Fatin tezkirelerinden de bazı şairleri ilâve etmiş ve Hammer'in bazı yanlışlarını düzeltmiştir. Hammer'in tezkiresinin dördüncü cildi, 517 şair içerirken Mehmed Siraceddin'in eseri 75 şairden oluşmaktadır (Siraceddin 1994; İsen vd. 2002: 165-167, İnal 1999: 10).

Eski harflerle yazılan ve Osmanlı Türk şairlerinin hepsini kısmen tezkire tarzında tanıtan son eser **Nail Tuman** (ö. 1958) tarafından kaleme alınan *Tuhfe-i Nâ'ili*'dir. Osmanlı şairlerinin tamamını tanıtmaya gibi oldukça zor bir görevi yerine getirmiş olan Nail Tuman'ın kendisi hakkındaki bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Hemedan konsolosluğu yapan ve İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonunda üye olarak çalışan Nail Tuman'ın tezkiresinin önemli yanlarından birisi, hakkında bilgi verdiği şairlerin hangi tezkirelerde geçtiğini sayfalarıyla

birlikte vermesidir. Eserin Millî Kütüphane ve Millî Eğitim Bakanlığı Yayınlar Dairesi Kütüphanesinde (veya Türk Ansiklopedisi Kütüphanesi) birer yazma nüshası bulunmaktadır. İkisinin de bitiriliş tarihi 1368/1949 olmasına rağmen iki nüsha arasında birtakım farklılıklar vardır. Millî Eğitim nüshasına 36 yeni biyografi eklenmiştir. 6288 şairi içeren Milli Eğitim nüshasının tıpkıbasımı 2001 yılında Cemâl Kurnaz ve Mustafa Tatcı'nın gayretleriyle yapılmıştır (Tuman 2001).

Burada Reçaîzade Mahmud Ekrem'in 11 Osmanlı şairini anlattığı *Kudemâdan Birkaç Şair*'i (bs. 1305), Muallim Nâcî'nin *Osmanlı Şairleri* (bs. 1307) ve *Esâmî'si* (bs. 1308), Faik Reşad'ın (1851-1914) Osmanlı şair, âlim ve ediplerini tanıtip eserlerine örnekler verdiği *Eslâf* (bs. 1311-12) ve *Terâcim-i Ahvâl'i* (bs. 1313), Hacıbeyzade Ahmed Muhtar'ın 25 kadın şairin biyografisini verdiği *Şair Hanımlarımız* (bs. 1311) adlı eserini de hatırlamakta fayda vardır. Ali Enver'in *Semâhâne-i Edeb* adlı tezkiresini Esrâr Dede tezkiresini özetleyerek (telhis ederek) hazırlamıştır.

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren **şehir tezkiresi** türünde eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Diyarbakırlı Ali Emirî'nin İşkodra, Yemen ve Teselya'daki Türk şairleri toplayan eserleri, Sadeddin Nüzhet Ergün ve Mehmed Ferid Uğur'un *Konya Vilâyeti Halkiyât ve Harsiyâtı*, Ahmed Rifat'ın *Kayserili Şâ'rleri*, Ziyaeddin Fahrî'nin *Erzurum Şâ'irleri*, Hammamîzâde İhsan'ın *Trabzon Şairleri* adlı eseri, Ağa Muhammed Müctehizade'nin Karabağlı 78 şairi tanıttığı *Riyâzü'l-Âşıkîn*'i, Ali Emirî *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'i ve onun özeti *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*'i sayılabilir. Bir vilâyetin şairlerinin yanı sıra diğer önemli zatlarını içeren biyografik eserler de kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında Balıkesir milletvekili İsmail Hakkı Bey'in *Karesi Meşâhîri* adlı eseri, Bursalı Mehmed Tahir'in *Aydın Vilâyetine Mensûb Ulemâ, Meşâyih, Şu'arâ* veya *Aydın Vilâyetine Mensûb Ulemâ, Müverrihîn ve Etubbâ* adlarıyla bilinen eseri, Ali Emirî'nin Diyarbakırlı meşhur âlim, sanatkâr ve diğer meşhur zatları tanıttığı *Mir'âtü'l-Fevâid fî Ahvâli Üdebâ ve Füzela-i Âmid*'i, Bakırcı Raşid (ö. 1816-7)'in Osmanlı padişahlarının yanı sıra Bursa'da vefat etmiş devlet adamı, bilgin, sanatçı gibi önemli kişilerin hayat hikâyelerini anlattığı *Zübdetü'l-Vekâyı der-Belde-i Bursa* adlı eseri, Derviş Hasan'ın *Bursa'da Medfûn Ba'zı Meşâyih'in Menâkıbı*, adlı eseri, Halim Giray'ın 44 Kırım hanının hayatı hakkında bilgi verdiği *Gülbün-i Hânân*'ı, Tabibzade Zakir Mehmed Şükrü Efendi'nin İstanbul'da bulunan 159 tekke ve bu tekkelerde görev yapmış 1400 şeyhi tanıttığı *Mecmû'a-i Tekâyâ'sı*, Hocazade Ahmed Hilmî'nin İstanbul ve civarındaki türbe ve velileri konu ettiği eseri, Bursa'daki Mısır dergahının son şeyhi olan Şemseddin Efendi'nin bu şehirdeki tekkeler ve bu tekkelerde görev yapan kişiler hakkında bilgi verdiği *Yâdigâr-ı Şemsî* adlı iki ciltlik eseri vardır (İnal 1999: 13, İsen vd 2002: 168-172, Babinger 1992: 422, 430-31, 438-39, Güner 2003: 6, Ünver 1988, Levend 1998: 412, 414, Aşkar 2001: 251-262).

19. asrın son çeyreğinden itibaren şura tezkireciliği, yerini ve görevini edebiyat tarihçiliğine terk etmeye başlamıştır. Osmanlı Türk edebiyatı ile ilgili ilk çalışmalar arasında Abdülhalim Memduh'un *Târîh-i Edebîyât-ı Osmâniyye'si* (bs. 1888), Şehabeddin Süleyman'ın *Târîh-i Edebîyât-ı Osmâniyye'si* (bs. 1910), Ebuziya Tefvîk'in *Numûne-i Edebîyât-ı Osmâniyye'si* (bs. 1911), Faik Reşad'ın ders notlarından hareketle kaleme aldığı *Târîh-i Edebîyât-ı Osmâniyye'si* (bs. 1909), İsmail Habib Sevük'ün *Türk Teceddüt Edebîyâtı Târîhi* adlı kitabı (bs. 1921), Mustafa Nihat'ın *Metinlerle Muasır Türk Edebîyâtı Tarihi* (bs. 1932) adlı eseri sayılabilir (Ünver 1988: 104, İsen vd. 2002: 159-161, Kahraman 1992: 15, Akün 1995: 107).

A.2.2. Devlet adamları, sanatkârlar ve diğerleri hakkındaki tezkireler: İlk önemli örneklerini 18. asırda gördüğümüz ve şairler dışında, sadrazamlar, hattatlar gibi belli bir

mesleğe mensup kişileri anlatan tezkireler bu asırda da yazılmaya devam etmiştir. Osmanzade Taib'in Osmanlı sultanlarını içeren *Hadikatü'l-Mülük* adlı eserine bu yüzyılda zeyil yazılmamış fakat *Hadikatü'l-Vüzerâ*'sına zeyil yazımı kesintisiz devam etmiştir. Bağdatlı Abdülfettah Şefkat, Ahmed Cavid'in *Verd-i Mutarrâ*'sına yazdığı zeyilde 1220-1223/1805-1808 yılları arasında görev yapan sadrazamları anlatır. Ahmed Rifat *Verdü'l-Hadâ'ık* adlı zeyinde 1223-1279 yılları arasında görev yapan 24 sadrazamı anlatır. II. Abdülhamid dönemi nazırlarından Mehmed Memduh Paşa *Esvât-ı Sudûr* adlı 1328'de İzmir'de basılmış eserinde son sadrazamları anlatır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Ahmed Rifat'ın *Verdü'l-Hadâ'ık*'na zeyil olarak yedi yılda yazdığı *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (Kemâlû's-Sudûr)* adlı eserinde 37 sadrazamın hayatlarını ve kişiliklerini seleflerinkiyle kıyaslanamayacak bir şekilde ayrıntıya inerek anlatır. Meselâ dostu ve hamisi Küçük Said Paşa'ya 275 sayfa ayırmıştır. 2192 sayfalık bu oldukça hacimli eserde son asrın siyasî tarihi de aydınlatılmaktadır. Mehmed Zeki Pakalın *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* adlı beş ciltlik eserinde Mahmud Nedim Paşa'dan Mehmed Said Paşa'ya kadarki sadrazamların biyografilerini verir (Nihat 1932: 44, Babinger 1992: 394, 429, Levend 1998: 367-369, İsen vd. 2002a: 133, Cemâleddin 2003: 84, Akün 2000: 260-261)

Şeyhülislam biyografileri de toplanmaya devam etmiştir. Yüzyılın başında Antepli Mehmed Münib (ö. 1823) Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in *Devhatü'l-Meşâyih*'ine yazdığı zeyilde 1200-1221/1788-1806 yılları arasındaki şeyhüslâmları anlatır. Münib'den sonra Sakızlı Süleyman Faik (ö. 1837) 1221-1243/1806-1828 yılları arasında görev yapanları, Mektubîzade Abdülaziz (ö. 1862) de 1248-1279/1832-1862 yıllarında göreve gelenleri anlatmıştır. *Devhatü'l-Meşâyih* ve zeyillerini bir araya getiren Ahmed Rifat Efendi (ö. 1876) 1862'den sonra Ömer Hüsameddin (ö. 1288)'e kadarki şeyhüslâmları da esere eklemiştir. Süleyman Faik, Ahmed Resmî'nin *Halîfetü'r-Rü'esâ*'sına yazdığı ilk zeyilde 1167-1219/1753-1804 yılları arasında görev yapmış reisülküttapları anlatır. Faik ikinci zeyilde reisülküttapları 1239/1823'e kadar getirir (Babinger 1992: 383, Levend 1998: 378).

Kadılık ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunan Ahmed Nazif (ö. 1858) *Riyâzu'l-Nukebâ* adlı eserinde nakibüleşraflık makamının kurulduğu II. Bayezid döneminden 1834'e kadarki süre içinde bu makama getirilen 56 kişinin biyografisini anlatır. Ahmed Rifat da 1866'da kaleme aldığı *Devhatü'l-Nukebâ*'da (bs. 1283) 1861'e kadarki süre içinde görev yapmış 62 nakibüleşrafın hayatı hakkında bilgi verir. Mehmed Hafid veya Ahmed Nazif'e ait olarak gösterilen *Sefînetü'l-Vüzerâ* adlı eserde kaptanıderyaların hayatları anlatılır. Kaptanıderya Ramiz Abdullah Paşa'nın oğlu olan Mehmed İzzet de 1842'de kaleme aldığı *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ* (bs. 1258) adlı eserde kaptanıderyaları tanıtır (Levend 1998, bk. Yüksel 1998).

Osmanlı devletinin son yüzyılında hattatları konu eden biyografik eserler de yazılmıştır. İran'dan gelen ve Farsça, Arapça, Fransızca öğretmenlikleri yapan Habib (ö. 1894), *Hat ve Hattâtîn* adlı eserinde İranlı ve Türk hattatların hayatları hakkında bilgi vermiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Müstakimzade'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'ine zeyil olarak yazdığı ve *Kemâlû'l-Hattâtîn* adını verdiği eserinde 1760-1953 yılları arasında yaşamış 329 hattatın biyografisini yazı örnekleriyle birlikte sunmuştur. İbnülemin, ayrıca Şeyhülislâm Esad Efendi'nin *Etrâbü'l-Âsâr*'ına zeyil olarak hazırladığı *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları* adlı 1958 yılında basılan eserinde de Esad'ın bıraktığı 1785 yılından kendi zamanına kadarki süre içinde yetişmiş musiki erbabını bir araya getirmiştir. Söylenilenlere göre Fındıklılı İsmet de Müstakimzade'nin *Tuhfetü'l-Hattâtîn*'ine ve Şeyhülislâm Esad'ın *Etrâbü'l-Âsâr*'ına birer zeyil yazmış, fakat bu eserler bir yangında yok olmuştur (Babinger 1992: 417, Levend 1998: 399, Akün 2000: 261-262).

Bu asırda değişik gayelerle kaleme alınmış biyografi türünde daha birçok eser vardır. Meselâ, muhtemelen ilk defa Osmanlı tarihçilerinin toplu olarak anlatıldığı bir tezkire

yazılmıştır. Selânik kadılığı ve *Takvîm-i Vekâyi* müsahhihliği yapmış olan **Karlızade Mehmed Cemâleddin Efendi** (ö. 1845) sultan Abdülmecid'in emriyle 1259/1843'te kaleme aldığı *Âyîne-i Zurefâ* adlı eserinde Kemalpaşazade'den Esad Efendi'ye kadar resmî ve özel Osmanlı tarihçileri eserleriyle birlikte anlatır. 46 müellif ve 40 eserin tanıtıldığı eserde edebî bir nesir üslûbu kullanılmıştır. İkdâm matbaası sahibi Ahmed Cevdet, Tevhid adlı birisinin matbaaya getirmesiyle tanıdığı *Âyîne-i Zurefâ*'ya Esad Efendi'den itibaren resmî ve özel on bir yeni tarihçinin ayrıntılı biyografisini de eklemiş ve eseri 1314/1896 yılında yayınlanmıştır (Babinger 1992: 387-88, Cemâleddin 2003). Enderun'da yetişen Tayyazade Atâ (ö. 1880) 1876'da kaleme aldığı *Târîh-i Atâ*'da saray adetlerini ve Enderun'dan yetişmiş önemli kişileri tanıtır. Hacı Zihnî Efendi'nin kız öğretmen mektebinde (Darülmua'llimât) okutulmak üzere meydana getirdiği *Meşâhîr-i Nisâ* adlı eserinin konusu meşhur Müslüman kadınlardır. Ebuzziyâ Tefvîk doğulu ve batılı ünlü kişileri *Kütübhâne-i Meşâhîr* adlı eserinde toplar. Ali Rıza ve Mehmed Gâlib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli* adlı eserinde Osmanlı'nın sonunda devlet yönetiminde etkili olmuş kişileri anlatır (Nihat 1932: 44-45, Derin 1977).

A.3. Monografiler: Daha önceki yüzyıllarda örneklerine rastladığımız veli veya şeyhlerin hayatlarını konu eden eserler bu asırda da kaleme alınmıştır. Bu tür eserlerin yazılma sebebi söz konusu veliyi okuyucuya sevdirmek, onun hayatından okuyucunun ders ve ibret almasını sağlamaktır. Salt övgüden ibaret olan bu eserlerin 19. yüzyılda yazılan bazı örneklerinde söz konusu şahsı kısmen ilmî ölçüler içinde tanıtmaya hedefi de güdülmüştür. Bu eserler arasında Ahmed Remzî Dede'nin *Kayserili Feyzîzâde Hilmî Efendi ve Manzum Bazı Eserleri* adlı çalışması, Âlî (ö. 1856)'nin şeyhi İbrahim Efendi'nin menkıbelerini anlattığı eseri, Ömer Faik (ö. 1829)'in Neccarzade Şeyh Sıddık'ın menkıbelerini konu ettiği *Makâlât-ı Sıddikiyye*'si ve Şehbenderzade Ahmed Hilmî'nin Halvetî şeyhi İbrahim Gülşenî'yi anlatan eseri vardır (Bursalı 2000: III/106-107, Kartal 2003: 50, Babinger 1992: 431, 378-79, Ünver 1988: 101).

Bu asırda yazılan diğer monografik eserler arasında yüzyılın meşhur şairi İzzet Molla'nın babasını anlattığı *Devhatü'l-Mehâmid fi Tercümeti'l-Vâlid*'i, Bahriyeli Safvet Bey'in *Kapudan Mezemorta Hüseyin Paşa* (bs. 1327) adlı eseri, Mehmed Tefvîk Paşa (ö. 1915)'nin Şehzade Cem ve Anibal (Hannibal) ile ilgili monografileri, son vakanüvis Abdurrahman Şeref'in *Özdemir Osmân Paşa* (bs. 1330) adlı eseri, yine Şeref'in Ahmed Refik'le birlikte hazırladığı *Sultân Abdülhamîd-i Sâni'ye Dâ'ir* (bs. 1918) adlı risalesi; Bursalı Mehmed Tâhir'in *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri* (bs. 1322 Selanik), *Terceme-i Hâl ve Fezâ'il-i Şeyh-i Ekber Muhyidîn Arabî* (bs. 1326) ve *Hacı Bayrâm Velî* (bs. 1331) gibi eserleri; İbnülemin Mahmud Kemal'in sadrazam Yusuf Kamil Paşa'yı anlattığı *Kâmilü'l-Kemâl*'i, Yeni Osmanlılar'dan Yusuf Paşazade Nurî Bey'in biyografisini içeren *Nûru'l-Kemâl*'i, Ferid Paşazade Ahmed İzzeddin'i konu ettiği *İzzü'l-Kemâl*'i ve Fındıklılı İsmet'i anlattığı *Kemâlü'l-İsmet*'i sayılabilir (Ünver 1988: 117, Babinger 1992: 432, 434, 443, 441, Akün 2000: 257-259).

B) TARİHLER

B.1. Vakanüvis Tarihleri

19. asırda Osmanlı resmî ve edebî nesrinin en önemli temsilcileri vakanüvislerdir. Zira vakanüvisler Divan-ı Hümayun kalemlerinde çalıştıktan sonra “daha çok haccân mertebesine ulaşmış ve münşilik vasfını” elde etmiş kâtiplerin yanı sıra edebî kudreti olan ilmiye mensuplarından seçilmişlerdir (Kütükoğlu 1994: 105, 137, 198). 19. asır vakanüvislerinin çoğunun Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Fransızca gibi batı dillerinden bir veya birkaçını iyi bildikleri ve bu dillerden bazı eserleri Türkçeye çevirdikleri göze çarpmaktadır. II. Mahmud, vakanüvisin devlet sırlarına vakıf olacağından ötürü “*hüner ve marifetten başka dindarlık ve*

iyilik ("salâh-ı hâl") vasıflarını haiz olması" gerektiğini söylemiştir (Kütükoğlu 1994: 106, 200). Buna rağmen, bazı kaynaklarda Âmir Efendi ve Recaî gibi vakanüvislerin işrete düşkün oldukları iddia edilmiştir. Yalnız, bu kişilerin vakanüvislikleri de kısa süreli olmuştur (Babinger 1992; Kütükoğlu 1994: 124, Cemaleddin 2003)

Başta dil bilme ve dili kullanma yeteneği olmak üzere birçok bakımından dönemin en iyi yetişmiş kişileri arasından seçilen vakanüvisler, kazaskerlik, maarif ve evkaf nazırlığı gibi üst düzey görevlere getirilmişlerdir. III. Selim ve II. Mahmud gibi sultanlar vakanüvislerle ve onların yazdıkları ile yakından ilgilenmişlerdir. Meselâ, "*III. Selim Edîb'in, vekayii sihhatli, açık, riya ve dalkavukluk yapmadan yazmasını; 'esrâr-ı devletdir' diye vukuatın kendisinden gizlenmemesini emir ve tenbih etmiştir.*" (Kütükoğlu 1994: 108). II. Mahmud da vakanüvis Âsım'a olayları olduğu gibi yazdığı için "atiyye-i humayun" ihsan eder. Kütükoğlu'na göre, devlet sırrı olan bilgi ve belgeler, 18. asrın ortalarından itibaren *itimatsızlık* gibi sebeplerle vakanüvislerden esirgenmeye başlanmıştır. Zaten Esad Efendi'den sonra vakanüvislik eski misyonunu kaybetmeye başlamıştır. Savaş, barış, azil, atama, merasim ve dış ilişkiler gibi vakanüvislerin konusu oluşturan olayların *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinde günü gününe çıkması, vakanüvisliğin eskiden taşıdığı önemi kısmen de olsa yitirmesine sebep olmuştur. Esad Efendi, Recaî, Nâil, Ahmed Lûtfî Efendi gibi vakanüvisler aynı zamanda *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinin bağlı olduğu Takvimhane musahhihliği ve nazırlığı gibi görevlerde bulunmuşlardır.

Gazete, vakanüvisin olayları rapor etme görevini kısmen de olsa üstlenince, herhalde olayların yıl yıl kaydedilmesi yerine onların sebepleriyle birlikte yorumlanması gerektiğine inanılmaya başlanmıştır. Esad Efendi'nin tarihinde anlattığı Vak'a-i Hayriyye'yi, *Üss-i Zafer* adlı eserinde tekrar konu etmesi, Cevdet Paşa'nın tarihlerinde kullandığı metot, ve yüzyılın ikinci yarısında birçok kişi tarafından yazılan tarihler bu inancın yansıma ve sonuçlarıdır.

Bu yüzyılda vakanüvislere oldukça fazla görev yüklendiğinden ötürü onların tarih yazma görevlerini aksattıkları da burada söylenmelidir. Dönemin kısa süreli vakanüvislerinden Mehmed Recaî, göreve atanması üzerine kaleme aldığı lâyhada yapılması gereken işleri şöyle sıralar: İlk olarak, 1242/1826 senesinin başından itibaren meydana gelen olayların yazılması gerekmektedir. Bu konuda *Takvîm-i Vekâyi*'nin kayıtlarıyla yetinilmemelidir. İkinci olarak 1183/1769'dan sonraki yılların tarihlerinin basılmadığını, Enverî'den sonraki vakanüvislerin yazdıklarının gözden geçirilerek, mevcut siyasî menfaatler çerçevesinde ve sadeleştirilerek tekrar kaleme alınıp basılması gerekmektedir. Üçüncü olarak Esad Efendi'nin yazmadığı yirmi üç yıllık dönemin yazılması icap etmektedir. Bunların yanı sıra meydana gelecek olayların kaydedilmesi lâzımdır. Bütün bunları bir kişinin yapamayacağına kanaat getiren Recaî, maiyetinde çalışacak "birkaç 'münşi ve mübeyyiz'" ister. Ayrıca savaş gibi yabancılarla olan temasların, düşmanların penceresinden nasıl yorumlandıklarının da bilinmesi gerekmektedir. Bunun için yabancı devletlerle ilgili evrakın tercüme edilerek kendisine verilmesini arzu eder (Cemâledin 2003, Kütükoğlu 1994: 130).

Vakanüvislerin asıl görevlerinden birisi kendi vakanüvislik dönemlerinde meydana gelen olayları "tespit ve tahrir" etmek olmasına rağmen, 19. asır vakanüvislerinin çoğu yukarıda bahsettiğimiz iş yoğunluğundan dolayı kendi dönemlerinde cereyan eden olaylardan ziyade seleflerinin yazamadıkları yılların kayıtlarını belli bir üslûba sokarak kitaplaştırmakla uğraşmışlardır. Dolayısıyla bu tarihlerin önemli bir kısmı müşahededen çok evrak ve kayıtlara dayanmaktadır. Kütükoğlu bunu bir talihsizlik olarak değerlendirmektedir. Yalnız, yılların daha sonradan yazılması, tarihçiye, siyasî olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte bir bütün olarak görme ve değerlendirme imkânı vermiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Zira vakanüvisler yaşadıkları yakın geçmişi yazmışlardır. Meselâ Mütercim Âsım iltifatlarına mazhar olduğu III. Selim dönemi olaylarını kaleme almıştır (Kütükoğlu 1994: 107).

Yüzyılın başında 18. asır tarihçisi Vâsıf Efendi halâ görevdedir. Vâsıf'dan sonra 1220/1805 yılında **Mehmed Pertev Efendi** vakanüvis olur ve 1222/1807'de ölünceye kadar bu görevde kalır. Divan sahibi olan ve divanı Bulak'ta basılan Mehmed Pertev'den sonra Ömer Âmir Bey 1222/1807'de kısa bir süre (Şaban'dan Zilkadeye kadar) orduda vakanüvislik yapar. Pertev ve Âmir'den “fihrist şeklinde” ve “bir kaç defter büyüklüğünde olan” notlar kalmıştır (Babinger 1992: 367-368, Lûtfi 1999: 5-6, Kütükoğlu 1994: 130, 199).

Yüzyılın nispeten uzun ömürlü ilk vakanüvisi 1807'de Âmir Bey'in yerine bu göreve getirilen **Mütercim Ahmed Âsım** (ö. 1819)'dır. Antep'te doğmuş ve yetişmiş olan Âsım önce şehrin valisi Mehmed Nurî Paşa'nın divan kâtibi olur. “Şâir-i mâhir ve münşî-i nâdir olarak” 1789'da İstanbul'a gelen Âsım, Hüseyin-i Tebrizî'nin Farsça *Burhân-ı Kâtî*' adlı sözlüğünü *Tibyân-ı Nâfi der Terceme-i Burhân-ı Kâtî*' adıyla Türkçeye çevirir. Çevirinin ilk kısımlarını dönemin sultanı III. Selim'e sunar. Tercümeyle beğenen Selim, Âsım'a “bir ev, medrese rüusu, çok miktarda para vererek onu maaşa” bağlar. *Burhân-ı Kâtî* tercümesini 1212/1797'de bitiren Âsım daha sonra Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı Arapça sözlüğünü *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* adıyla tercüme eder. Ayrıca Arapçadan tarih çevirileri de yapan Âsım'a tercümelerinden dolayı mütercim lâkabı verilir. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Âsım'ın sözlük tercümelerinde kullandığı sade ve kısa cümlelerden oluşan dili “Tanzimat nesrinin ilk müjdecisi olarak” kabul etmişlerdir. III. Selim döneminde müderrislik yapan Âsım, II. Mustafa tahta çıkınca vakanüvis olur. Âsım'ın, II. Mahmud tarafından çok beğenilen *Kâmûs* tercümesi sultanın emri ile basılır ve birer nüshası kütüphanelere dağıtılır. Vakanüvis olunca, selefleri Pertev ve Âmir'in “perişan” notlarını sadaretten alan Âsım “*divan-ı hümayun kayıtlarından çıkardığı malzeme ve vukuf erbabından öğrendikleriyle 1218-1221 vekayiini*” kaleme alır. Yazdıkları II. Mahmud tarafından beğenilir. Bundan sonra Âsım 1221-22 yıllarını ve 1222/1806'dan II. Mahmud'un 1808'de tahta çıkışına kadarki yılları iki cilt halinde kaleme alır. Âsım ayrıca halefine “12 yıllık zabıt müsveddeleri” bırakmıştır. Kütükoğlu'na göre “*Muğlâk bir dil, külfetli bir üslûbu olan Âsım'ın ayırıcı vasfı ağır tenkidir: Devrin sefih, şımarık, mukallid ricalini acı bir dille kötüler; âyânı münafık, Fransızları iki yüzlü, devlet adamalarınınca itimad edilen Rumları şeametli bulur... İmparatorluğun çözümlenmesini vükelâ ve ulemanın ahlâk düşkünlüğüne bağlar.*” (Cemâleddin 2003: 67-69, Levend 1998: 386, Babinger 1992: 369-370, Lûtfi 1999: 5-6, Ünver 1988: 247, Kütükoğlu 1994: 198-199, Âsım 2000: XII-XV).

1235/1819'da Âsım'ın ölümü üzerine **Şanîzade Mehmed Atullah Efendi** (ö. 1826) vakanüvis tayin edilir. Eğitimi hakkında elimizde fazla bilgi olmayan fakat müderrislik, evkaf müfettişliği ve kadılık payeleri aldığı bilinen Şanîzade, Lâtince ve Fransızca gibi yabancı dilleri çok iyi öğrenmiştir. *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrihi A'za'l-İnsân* (bs. 1246 Bulak) adlı tıpla ilgili eseriyle şöhret kazanan Şanîzade, şiir ve musikide de yeteneklidir. 1826'da lağvedilen Yeniçeri teşkilâtının besleyici kültürü olan Bektaşîliğe yakınlığı sebebiyle vakanüvislikten azledilen Şanîzade, Tire'ye sürülmüştür. Böylesine yetenekli ve bilgili bir insanın kendisine af haberi getiren ulağın “idam fermanı” getirdiğini zannederek korkudan öldüğü söylenir. Şanîzade, tarihinde 1223-1236/1808-1821 yılları olaylarını edebî bir üslûpla anlatır. Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi selefi Âsım Efendi döneminin olaylarını yazmakla meşgul olduğundan kendi vakanüvislik dönemi vakalarının tamamını kaleme alamamıştır (Babinger 1992: 397, Cevdet 1991: 3, Babinger 1992: 375-6, Levend 1998: 386, Ünver 1988: 250, Cemâleddin 2003: 69-70, Kütükoğlu 1994: 199).

1241/1826 yılında Şanîzade yerine vakanüvis olarak görevlendirilen **Sahhaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi**⁹ (ö. 1848) ömrünün sonuna kadar bu görevini başka vazifelerle birlikte sürdürmüştür. 1828 yılında Ruslara karşı gönderilen orduda kadı sıfatıyla

⁹ Hayatı hakkında daha önce bilgi verilmiştir.

bulunan Esad Efendi ordunun İstanbul'dan Şumnu'ya kadarki hareketini kaleme almış, sonra yerine Çerkeşî Mehmed Efendi'nin tayin edilmesi üzerine İstanbul'a dönerek vakanüvislik görevini devam ettirmiştir. Selefî Şanîzade'nin "zabtnâmesiyle evrâk-ı müteferri'asını" teslim alan Es'ad Efendi iki ciltlik tarihinin birincisinde Şanîzade'nin yazamadığı 1237-1240/1821-1824 yıllarını, ikincisinde de 1241/1826 yılını konu etmiştir. Esad Efendi, vakanüvis olduğu 1241/1826 yılında meydana gelen ve Vak'a-i Hayriyye olarak adlandırılan yeniçeriliğin kaldırılması hadisesini *Üss-i Zafer* adlı eserinde de anlatmıştır. II. Mahmud'un isteği üzerine yazılan bu tarih 1243/1827'de basılmış ve 1833'te Fransızca'ya, 1871'de Rumca'ya tercüme edilmiştir. Esad diğer önemli görevlerinden ötürü 1241/1826'dan sonraki olayları yazamamıştır (İsen 2002a: 135-136, Cevdet 1991: 3, Nihat 1932: 4, Cemâleddin 2003: 80-87, Babinger 1992: 384-5, Afyoncu 2003: 118, Yılmaz 1995: 342, Aktepe 1997: 363-365)

Esad Efendi'nin ölümü üzerine, inşa ilminde mahareti olan **Mehmed Şakir Recaî Efendi** 1264/1848'de vakanüvisliğe atanır. Recaî Efendi, edebiyatta batılılaşmanın öncülerinden Mahmud Ekrem'in ve şair Mehmed Celâl'in babasıdır. Recaî Efendi vakanüvis olunca saraya hitaben yazdığı lâyhada yapması gerek görevleri sıraladıktan sonra saraydan birtakım isteklerde bulunmuştur. İsteklerinin yerine getirilmemesi üzerine istifa etmiştir. *Takvîm-i Vekâyi* muharrirliği, Amedî odasında memurluk gibi görevler yapan Recaî, 1265/1848'te Takvimhane nazırı olmuştur. Muhtemelen içkiye düşkünlüğünden dolayı görevinden alındığı söylenmektedir. Azledildiği için kendisini içkiye verdiği de rivayetler arasındadır. Recaî Efendi, Reşid Paşa'nın sadrazam olması üzerine Takvim nezareti gibi bazı görevlere tekrar getirilmiştir (Babinger 1992: 386, M. Cemâleddin 2003: 88-103). Recaî Efendi'den sonra vakanüvisliğe Adem kasidesi şairi Âkif Paşa'nın oğlu **Nâil Bey** (ö. 1854) getirilir. Takvimhane nazırlığı da yapan Nâil Bey, muhtemelen vaktinin darlığı sebebiyle "bir gün" sonra vakanüvislikten ayrılır.

19. asır resmî ve özel tarihçileri içinde en dikkate değer isim kuşkusuz **Ahmet Cevdet Paşa**'dır. Reşid Paşa'nın sıkı bir dostu olduğu anlaşılan¹⁰ Ahmed Cevdet, batıcı kesim ile muhafazakâr kesim arasında âdeta bir köprü vazifesi görmüştür. İlber Ortaylı onu Tanzimat'ın dört siyasî mimarı arasında sayar. Yalnız Cevdet Paşa, rakibi Midhat Paşa'nın Meşrutiyetine karşı II. Abdülhamid'in yanında yer almıştır. Ahmed Cevdet'in çocukluk ve gençlik hayatının ana çizgileri akranlarından farklı değildir. 1822'de Bulgaristan'ın Lofça kasabasından doğmuş olan Cevdet, ilk tahsilini Lofça'da alır ve 16 yaşlarında öğrenimini ilerletmek için İstanbul'a gelir. Önce şeyhülislâm Ârif Hikmet, sonra sadrazam Reşid Paşa ile tanışır ve her ikisinin, özellikle ikincinin güvenini kazanır. Reşid Paşa'nın çocuklarına muallimlik yapar. 1851 yılında Reşid Paşa tarafından kurulan Encümen-i Dâniş, Cevdet'e değişik konularda eser siparişleri yapar. Ahmed Cevdet'in Fuad Paşa ile Bursa'da yazdıkları gramer kitabını basan Encümen, bu sefer onu "Vâsıf Tarihi ile *Üss-i Zafer* arasındaki fasıla'yı, yani 1188-1241/1774-1826 yılları Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirir. Cevdet, tarihinin ilk üç cildini kısa bir sürede bitirerek 1854'te Sultan Abdülmecid'e sunar. Esad Efendi'nin ölümü üzerine boşalan vakanüvislik görevinden Recaî Efendi ve Nail Bey'in kaçınmaları üzerine, 1855'te Ahmed Cevdet vakanüvis olarak atanır ve üç cildini bitirdiği tarihin yazımına devam eder. 1271-1282/1855-1866 yıllarında vakanüvislik yapan Ahmed Cevdet görevde olduğu bu süre içinde ve sonrasında tuttuğu notlardan *Tezâkir* adlı eserini vücuda getirir. Ahmed Cevdet vakanüvislik dışında müderrislik, Bosna ve Hersek müfettişliği, valilik, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti reisliği, evkâf, maârif, adliye ve dahiliye nazırlıkları gibi birçok önemli görevlerde bulunmuş, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adlı Osmanlı hukuku veya anayasası çalışmasının yanı sıra tarih, din, dil, belâgat konularında önemli eserler kaleme almıştır. Arapça, Farsça, Bulgarca ve Fransızca'yı iyi seviyede bilen Ahmed Cevdet'in "efkâr ve

¹⁰ Kızı Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani* adlı eserinde Cevdet Efendi'nin Reşid Paşa'nın yakın dostu olduğunu ve dönemin bazı siyasî sırlarını onunla paylaştığını söyler.

muhakemesinde” başta İbn Haldun olmak üzere İbn Teymiye, Zehebî, Michelet, Montesquieu, Taine, Hammer, Macaulay, Buckle, gibi doğulu ve Batılı yazar ve tarihçiler etkili olmuşlardır.

Ahmed Cevdet’in tarihle ilgili en önemli eseri otuz yılda kaleme aldığı *Târîh-i Cevdet*’dir. Hammer’in tarihine zeyil olarak kaleme aldığı on iki ciltlik *Târîh-i Cevdet*’te 1774’te imzalanan Kaynarca Antlaşmasından 1826’da yeniçeriliğin kaldırılmasına kadarki süreyi anlatır. Cevdet Paşa, başta seleflerinin yazdıkları ve resmî evrak olmak üzere oldukça zengin bir bibliyografya kullanarak bu uzun ve önemli dönemi kendi üslûp ve bakış açısıyla kaleme almıştır. Cevdet Paşa, tarihinin başında şu kaynakları kullandığını söyler: Kâtip Çelebi’nin *Tuhfetü’l-Kibâr*’ı, *Koçi Bey Risâlesi*, Nailî Abdullah Paşa’nın *Mukaddeme-i Kavânîn-i Teşrifât*’ı, Süleyman Faik’in garip olayları topladığı *Mecmû’a*’sı, “Monte Kokolinin fenn-i harbe dair olan kitabı”, Katerina Tarihi, Kısî’nin Kırım hanlığı hakkında bilgi verdiği *İbret-nümâ-yı Devlet*’i, Nihalî Efendi’nin siyasetname türünde yazdığı *Mir’âtü’l-Devlet*’i, Resmî Ahmed Efendi’nin *Hülâsatü’l-İtibâr*’ı, Semdanîzade, Enverî, Edib, Nurî Bey, Vasîf, Âsım, Şanîzade, Esad, Şehrî Efendi, Nikola, Kethüda Said Efendi, Tüfekçibaşı Ârif, Mehmed Ali Paşa, Vahid Paşa gibi yazarların yazdıkları tarihler, zabıtnameler, *Raif Efendi Zâbitnâmesi*, *Fezleke-i Kuşmanî*, *Yayla İmamı Risâlesi*, Gâlib Efendi’nin *Revâbitü’l-Ukûd* adlı mecmuası, *Müntehâbât-ı Cavid Bey*, Haşim Efendi Mecmuası, Ziya Paşa’nın *Lâyihâ-i Tercümân-ı Divân*’ı, Fransız elçisi Sebestiyani’nin İstanbul dönüşü Naponyon’a sunduğu lâyiha, *Sefaretnâme-i Muhîb Efendi*, *Sefâretnâme-i Vahîd Efendi*, Cemâleddin Efendi’nin *Âyîne-i Zurefâ*’sı, Kırım hanlarının anlatıldığı *Gülbün-i Hânân*, Bağdat valilerini konu eden *Devhatü’l-Vüzerâ*, Mekke emirlerinin anlatıldığı *Târîh-i Abdüşşekûr*, Cezzar Ahmed Paşa’nın hayatını anlatan Arapça bir eser, *Tezkere-i Bonaparte*, *Sefînetü’r-Rüesâ*, *Devhatü’l-Meşâyih* ve *Hadikatü’l-Vüzerâ*.

1822’de doğan Cevdet, tarihinde “yaşamadığı devirleri, yetişemediği devlet adamlarını” anlatmıştır. Yıl yıl yazdığı olayların “içyüz”lerini okumaya çalışan Cevdet, mesajlarını tasvirlerindeki ayrıntılara yerleştirmiştir. Şiirde Nefî ve Sami, nesirde de Naîma, Veysî ve Okçuzade gibi klâsik nesir üstatlarının üslûplarını inceleyerek kendini yetiştiren Ahmed Cevdet, edebî tarih üslûbuyla Kâtip Çelebi ve Münecimbaşı’nın temsil ettikleri ilmî tarihçilik üslûbunu birleştirerek kendi tarzını oluşturmuş, ve tarihinde “selis ve münakkah” bir dil ve üslûp kullanmaya çalışmıştır. Bu üslûbun oluşmasında Reşid Paşa’nın tesiri olduğu söylenir. *Âyîne-i Zurefâ*’da yer alan ifadelerle göre Cevdet “üslûbunu zamâna tevfiik etmiş ve tarz-ı tahririni beş altı kere değiştirmiş” ve “‘yoksa’ yerine ‘yohsa’, ‘hangi’ yerine ‘kangı’ yazdığından dolayı” eleştirilmiştir. *Kısas-ı Enbiyâ*’sında ise oldukça sade bir dil kullanmıştır (Cemaleddin 2003: 105, Kütükoğlu 1994: 370, Nihat 1932: 7-8, Habib 1340: 400-404, Süreyya 1996: 395-396, Kütükoğlu 1994: 368, Halaçoğlu, Aydın 1993: 443-450, Cevdet 1994: XIV, 3-7)

Halep valiliğine atanan Cevdet Paşa’nın yerine 1282/1865’da **Ahmed Lûtfî Efendi** (1816-1907) vakanüvis olur. Yüzyılın en uzun süreli vakanüvisi olan Ahmed Lûtfî İstanbul’da doğmuş, medrese eğitiminden sonra Sadaret Mektubî Kalemi’nde mümeyyizlik, Takvimhane musahhihliği, Matbuat nazırlığı, Rumeli kazaskerliği ve şura-yı devlet azalığı gibi görevlere getirilmiştir. Hafız olan Ahmed Lûtfî, *Divançe* (bs. 1306) sahibi bir şairdir. 1865’ten ölümüne kadar 41 yıl vakanüvislik yapan Ahmed Lûtfî, Esad Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa’nın bıraktıkları 1241/1825’ten 1296/1879’ya kadarki dönemin resmî tarihini edebî bir üslûpla kaleme almıştır. Kendisine seleflerinden fazla belge ve evrak ulaşmamış olan Ahmed Lûtfî, Cevdet Paşa’nın *Tezâkir*’ini lâyıkıyla kullanmadığı gerekçesiyle eleştirilere maruz kalmıştır. Lûtfî, tarihinin birinci cildinin başında yer alan “Mazeret-i Müverrih” başlıklı kısımda 1825 yılından sonra Esad Efendi’nin *Üss-i Zafer*’i haricinde tarih yazılmadığını, olayların da kaleme alınmadığını söyler. Lûtfî’nin kaynakları arasında hazine-i evrakta bulunan bazı yazılar, dîvan-ı hümayun ve sadrazam mektupçusu kalemlerine ait evrak ve defterler, Esad

Efendi'den kalan çeşitli “kâğıtlar”, *Takvîm-i Vekâyi* gazetesi, sultanın değişik konulardaki görüş ve emirlerini içeren yazılar, ferman ve fetva suretleri, ahitnameler, güvenilir bazı kişilerden elde ettiği bilgiler ve ihbarlar vardır. Mukaddime’de tarih türünün çeşitleri ve faydaları hakkında bilgi veren Lûtfî, daha sonra şehnameci ve vakanüvislerin adlarını, görev ve vefat tarihlerini kaydeder. Vezir Abdurrahman Paşa’yı ilk vakanüvis olarak kabul eden Lûtfî, kendisini yirmi sekizinci vakanüvis olarak sayar. Lûtfî, gerek konu seçiminde gerek konunun sunumunda Cevdet Paşa öncesi klâsik vakanüvis üslûp ve tarzını devam ettirmiştir. Eski tarihlerde olduğu gibi başlıklarda çoğunlukla Farsça ibareler kullanmıştır. Saray merkezli bir bakış açısı benimsenmesine rağmen devlet idarecilerine karşı yer yer doğrudan eleştiriler de yöneltilmiştir. *Vazîfe-i müverrih, mütâla’a, sâniha* başlıklı kısımlarda konuyla ilgili görüşlerini, çelişkili bulduğu hususları cesaretle dile getirir. Konu ettiği olayları, geçmişiyile de bağlantı kurarak bilgili ve ciddî bir raportör üslûbuyla anlatır. Vaka-i Hayriyye bahsinde olayın “vetîre-i resmîyye” üzere anlatıldığını söylediği *Üss-i Zafer*’i özetler. Birinci cildin sonunda eserde kullandığı bazı evrakın suretlerini ek (appendix) olarak vermiştir. Lûtfî’nin 1825-1845 yıllarını kapsayan tarihi 7 cilt olarak 1290-1306 yıllarında basılmıştır. Lûtfî’nin 1845-1848 yıllarını anlatan tarihi, II. Abdülhamid’in Yıldız’da bıraktığı evrak içinde Abdurrahman Şeref tarafından bulunmuş ve sekizinci cilt olarak yayınlanmıştır. Eserin eski harflerle basılmayan 9-15 ciltleri 1984-1993’te yeni harflerle yayınlanmıştır (Cemâleddin 2003: -109-112, Levend 1998: 387-387, Babinger 1992: 417-8, Ünver 1988: 105, Lûtfî 1999: 2, 100, 131-132, 315, 541, Aktepe 1989: 97).

1909’da vakanüvisliğe getirilen ve 1922’ye kadar bu görevde kalan **Abdurrahman Şeref Efendi** (1853-1925) Osmanlı devletinin son vakanüvisidir. Değişik okullarda uzun süre kavait, tarih, coğrafya hocalığı ve müdürlük yapan Abdurrahman Şeref, Abdülhamid’in tahtan inmesinden sonra vakanüvisliğin yanı sıra Tarih-i Osmani Encümeni reisliği, maarif ve evkaf nazırlıkları, İstanbul milletvekilliği gibi önemli görevlere getirilmiştir. Gazetelerde yayınladığı bazı makaleleri *Târîh Müsâhebeleri* (bs. 1339) adlı eserde toplayan Abdurrahman Şeref’in 1908-1918 yılları olaylarını, dönemin devlet siyasetine uygun olarak anlattığı *Vekâyiname*’sinin yanı sıra *Fezleke-i Târîh-i Düvel-i İslâmiyye* (bs. 1301) ve *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* (bs. 1309-1312), *Fezleke-i Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* (bs. 1315), *Târîh-i Asr-ı Hâzır: Harb-i Hâzırın Menşei* (bs. 1334) adlı eserleri vardır. Özellikle *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye* adlı eseri yazıldığı dönemde çok beğenilmiş ve eserin özeti “okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur”. Kraeitz-Greifenhurst, Şeref’in tarihini “bir Türk tarafından yazılmış olan ilk bilimsel Türkiye tarihi olarak vasıflandırır.” (Babinger 1992: 440-41, Cemaledin 2003: 131-133, Kütükoğlu 1994: 136-137, Özcan 1988: 175).

B.2. Diğer Tarihler

19. asırda sınırlı sayıda vakanüvis tarihinin dışında farklı gaye ve bakış açılarıyla birçok tarih kitabı yazılmıştır. Bu tarihleri konularına göre umumî tarihler, Osmanlı tarihleri, dönem tarihleri ve vaka tarihleri şeklinde ya da meydana getiriliş tarzlarına göre de tercüme, derleme, araştırma ve müşahede tarihleri şeklinde sınıflandırmak mümkündür. 19. asırda önceki yüzyıllardan farklı olarak Batı dillerinden tercüme edilmiş **dünya ve Avrupa tarihleri** dikkati çekmektedir. Bunlar arasında Ahmed Tevfik’in Fransız tarihçilerinden Victor Durüy’den çevirdiği *Târîh-i Mücmel-i Kurûn-ı Vustâ*’sı, Ahmed Hilmî (ö. 1878)’nin İngilizce’den çevirdiği *Târîh-i Umûmî*’si, Şövalof’un *Rusya Memleketi Tarihi*, Kristof Kolomp ve *Rusya Muhârebesi Târîhi* adlı eserleri, Mehmed Atâ’nın Fransızca tercümesinden *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târîhi* adıyla çevirdiği Hammer tarihi, Yakovaki’nin tercüme yoluyla meydana getirdiği *Katerina Tarihi* (bs. 1861) adlı eseri, Meclis-i Mebusan azalığı ve Tahran elçiliği görevlerinde bulunan Ahmet Hilmî’nin 1876’da İngilizceden çevirdiği *Târîh-i Umûmî*’si, Edhem Pertev Paşa ve arkadaşlarının Michaud’dan çevirdikleri *Târîh-i Ehl-i*

Salîb'i, Edhem Paşa ve Ziya Paşa'nın Viardot'tan tercüme ettiği *Endülüs Tarihi*, Ziya Paşa'nın ayrıca Chérueil ile Lavallée'den çevirdiği *Engizisyon Tarihi* adlı eseri (bs. 1861) sayılabilir. (Babinger 1992: 395, 435, Nihat 1932: 43-44, Ziya yty: 17)

Daha önceki asırlarda olduğu gibi Farsça ve Arapça'dan tarih çevirilerine bu yüzyılda da rastlamaktayız. Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, Muslihuddin-i Lârî (ö. 979)'nin yaradılıştan Yavuz Sultan Selim dönemine kadarki dönemi anlattığı *Mir'âtü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı Farsça eserini *Zibâ-yı Tevârih* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eser daha önce Hoca Sadeddin tarafından da çevrilmiştir. Mütercim Âsım Efendi, Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin, Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği dönemi anlattığı *Muzhuru't-Takdîs bi-Zehebi Devleti'l-Fransis* adlı Arapça tarihini Türkçeye tercüme etmiştir. Taşköprüzade, Kâtip Çelebi, Münecimbaşı ve Naîma gibi meşhur Osmanlı müelliflerin etkilemiş olan İbn Haldun (1332-1406), 19. asırda başta Cevdet Paşa olmak üzere, Hayrullah Efendi, Mustafa Nurî Paşa, Abdülatif Subhî Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa gibi tarihçiler üzerinde de tesirli olmuştur. Cevdet Paşa, 18. asır tarihçilerinden Pirîzade Muhammed Sahib Efendi (ö. 1749)'nin *İbn Haldun Mukaddimesi Tercümesi* adlı eserinin eksik kalan kısmını tamamlamıştır. Cevdet'in III. cilt olarak hazırladığı tercüme 1277'de basılmıştır. Maarif ve evkaf nazırlığı gibi önemli görevlere getirilmiş olan Abdülatif Subhî Paşa (ö. 1886) da İbn Haldun tarihinin birinci ve ikinci ciltlerini *Miftâhu'l-İber* adıyla çevirmiştir (Babinger 1992: 370, Ünver 1988: 247, Yılmaz 1995: 344, Kütükoğlu 1994: 370).

Peygamberler ve İslâm tarihi konularında, yorum bakımından olmasa da bilgi bakımından birbirinin tekrarı durumunda olan birçok eser kaleme alınmıştır. Ahmed Rifat (ö. 1895), *Nakdî't-Tevârih* (bs. 1296) adlı eserinde Hz. Âdem'den 1878 yılına kadarki süre içinde meydana gelen önemli olayları kronolojik bir şekilde anlatır. Maraşlı Meşrebzade Damadî Mehmed Şem'î, Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârih*'inden yararlanarak oluşturduğu *Îlâveli Esmârü't-Tevârih* adlı eserinde peygamberler ve İslâm halifelerinin yanı sıra Osmanlı sultanları, sadrazamları, şeyhülislâmları, kaptanıderyaları ve seraskerlerinin vefatlarını ve görev yıllarını cetvel halinde göstermiştir. Ahmet Cevdet *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*'da (bs. 1882, 1912, 1981) İslâm tarihini diğer eserlerine göre oldukça sade bir dille anlatır. Darülfünun'da “dünya ve kültür tarihi dersleri” vermiş olan Rusçuklu Ahmed Midhat (ö. 1912)'in *Mufasssal Târîh-i Kurûn-ı Cedîde* ve *Târîh-i Umûmî* adlı oldukça hacimli dünya tarihleri vardır. *Mufasssal Târîh-i Kurûn-ı Cedîde* adlı eserin II. Abdülhamid döneminde yasaklandığı söylenmektedir. Öğrenimini Rusya'da aldıktan sonra İstanbul'a gelen ve burada Midhat Paşa'nın dostluğunu kazanan¹¹ ve II. Abdülhamid'e karşı yıpratıcı yazıları ile şöhret bulan Mizancı Mehmed Murad da “Fransız ve Rus kaynaklarını” kullanarak *Târîh-i Umûmî* adlı “altı ciltlik bir dünya tarihi” kaleme almıştır. Bu esere zeyil olarak bir de Osmanlı tarihi (*Târîh-i Osmânî*) yazmıştır. Bursalı Feraizîzade Mehmed Said (ö. 1835) on dokuz yıl gibi uzun bir sürede Hoca Sadeddin, Naîma, Râşid, İzzî, Subhî, Vâsıf gibi eski tarihçilerin eserlerinden yararlanarak *Gülşen-i Ma'ârif* adlı bir tarih kaleme almıştır. Eserin birinci cildinde dünya tarihi, ikinci cildinde Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar Osmanlı devleti tarihi anlatılmaktadır. Konusu peygamber ve İslâm tarihi olan diğer eserler arasında şunlar vardır: Mütercim Âsım'ın *Terceme-i Siyer-i Halebî*'si (bs. 1248 Bulak), Şehbenderzade Ahmed Hilmî'nin *Târîh-i İslâm*'ı (bs. 1326/7), Subhî Paşa'nın maarif nazırı iken kaleme aldığı ve İslâm tarihinin seksen iki yıllık kısmını anlattığı *Hakâyiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm*'ı (bs. 1297, 1. cilt) ve Raşid Mehmed Ali Efendi (ö. 1895)'nin *Tevârihü'l-Enbiyâ fî İrşâdi'l-Hulefâ* (1280)'sı (Babinger 1992: 382, 400-431, Nihat 1932: 43, Cevdet 1981, Şemi 1295).

¹¹ Abdülhamid, hatıratında Mizancı Murad'ın Rusya'dan İstanbul'a gelip ayağının tozuyla Midhat Paşa'nın dostu oluvermesine karşı duyduğu hayreti dile getirmiştir

Osmanlı tarihinin bir ders olarak okul müfredatına girmesinde Ahmed Vefik Paşa'nın önemli bir yeri vardır. Edebiyatçı, dilci, tarihçi, tiyatrocu ve siyasetçi kişiliğiyle yüzyılın en renkli simalarından olan **Ahmed Vefik Paşa** (ö. 1891), sonradan Müslüman olmuş ve divan tercümanlığı yapmış olan Yahya Nâcî'nin torunudur. Dönemin üst sınıf ailelerinin çocuklarının girebildiği Mühnedishane-i Berrî-i Hümâyûn'da bir müddet okuyan Ahmed Vefik, Mustafa Reşid Paşa'nın elçilik tercümanı olan babası Ruhuddin Efendi ile Paris'e gider ve orada Aziz (Saint) Louis lisesinde öğrenim görür. İstanbul'a dönünce Tercüme Odası'na giren Ahmed Vefik'in başta Fransızca, Lâtince, Grekçe, İtalyanca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Rusça bildiği söylenmektedir. Elçilik, nazırlık, Meclis-i Mebusan reisliği, başvekillik ve Bursa valiliği gibi önemli görevlere getirilmiştir. Son yıllarını Rumeli hisarındaki köşkünde kitaplarla geçiren Ahmed Vefik Paşa'nın "on beş bin cilt" içeren yazma eserlerle dolu olan kütüphanesi Prag Üniversitesi tarafından satın alınmıştır. Papazlar tarafından misyonerlik gayesiyle kurulan ve önemli siyaset ve edebiyatçılar yetiştiren Robert Kolej'in Boğaziçi'ndeki arazisini Vefik Paşa satmıştır. Vefik Paşa'nın mezarının da bu okulun kilisesine yakın bir yere yapılması değişik yorumlara sebep olmuştur. Babinger onu her nedense "Damarlarından Yahudi ve -ana tarafından- Rum kanı akan" bir kişi olarak tanıtır. Alexander Dumas Fils, Jules Favre, Thiers, Napolyon, Lord Stanley gibi Batılı edebiyat ve siyasetçilerle dostluğu olan Ahmed Vefik, çeviri, adaptasyon ve telif eserleriyle Batı kültür ve edebiyatını Türk halkına benimsetmeye gayret etmiştir. Darülfünun'da verdiği ve *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınladığı tarih felsefesi ders notlarını *Hikmet-i Târih* adıyla bastıran Ahmed Vefik *Târih-i Osmânî* adlı eserinde Osmanlı devletinin kuruluşundan Abdülaziz'e kadarki dönemini askerî, siyasî, içtimaî, kültürel boyutlarıyla altı bölüm halinde anlatır. Paşa, bu eseri, içindeki bazı baskı ve ifade hatalarını düzelterek *Fezleke-i Târih-i Osmânî* (bs. 1286) adıyla tekrar yayınlamıştır. *Şecere-i Türkî*'yi Çağataycadan çeviren, *Türkî Durûb-ı Emsâl*, *Lehce-i Osmânî*, Molière'de tiyatro çevirileri olan Ahmed Vefik, *Hikmet-i Târih* ve *Lehçe-i Osmânî* dışındaki eserlerde adını kullanmamıştır. Ahmed Cevdet'e atfedilmesinden ötürü *Târih-i Osmânî* adlı bu eserde de adını kullanmak zorunda kalmıştır (Babinger 1992: 405-406, Cemâleddin 2003: 115-116, Akün 1989: 143-157, Vefik 2000).

Meşhur şair Abdülhak Hâmid'in babası **Hayrullah Efendi** (1818-1866) de bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. Asıl mesleği doktorluk olan Hayrullah Efendi'nin *Lügat-ı Tıbbiyye*, *Müfredât-ı Tıbbiyye fi Beyâni Evzânî'l-Edviyye*, *Makâlât-ı Tıbbiyye*, *Hezâr Esrâr* gibi tıpla ilgili önemli eserlerinin yanında *Nakş-ı Hayâl* ve *Hikâye-i İbrâhîm Paşa be-İbrâhîm-i Gülşenî* gibi edebî eserleri vardır. Hayrullah Efendi 1875 yılında 2054 sayfa olarak yayınladığı *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi* adlı eserinde, başından I. Ahmed (1603-1617)'e kadar Osmanlı tarihini anlatır. Babinger'e göre Hayrullah Efendi "*Batı kaynaklarını da göz önünde tutarak o devirde yaşamaş olan İslâm ve Hristiyan hükümdarlar hakkında kısa bilgi vermekte ve sade ve geleneksel özentiden kurtulmuş bir üslûpla ve tam bir yansızlıkla olayları tasvir etmektedir.*" Eser, yazarın ölümüyle eksik kalmıştır. Ali Şevki Bey esere kısa (üç cüzlük) bir zeyil yazmıştır. Hammer'in önemine dikkat çektiği bu eser basılmıştır, fakat ilk ciltlerde basım tarihi ve yeri belirtilmemiştir (Babinger 2002: 391, Levend 1998: 387, Akün 1998: 67-75).

Hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olan **Said Efendi**, Comte de Ségur (ö. 1830) ve Graf von Mantecuccoli (ö. 1680) gibi batılı yazarların eserlerinden yararlanarak meydana getirdiği küçük tarih kitabında Osmanlı devletinin yükseliş ve çöküş sebeplerini anlatır. Mukaddime içermeyen bu tarihçenin önemli bir bölümünü Âsım Efendi kendi tarihine "aynen" almıştır (Babinger 1992: 368). Said Efendi'nin tarihinin bir yazma nüshası Viyana'da Millî Kütüphanede bulunmaktadır. Aydın defterdarlığı memurlarından şair Maraşlı **Mehmed Fevzî Haber-i Sahîh** adlı II. Selim'e kadar beş ciltlik bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. 1289/1872 yılında yazılan eserin birinci cildi muhtemelen hemen, diğer ciltleri 1290-1293

yılları arasında basılmıştır. Feridun Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin*'i gibi bilinen kaynakların kullanıldığı eser, Babinger'e göre orijinal değildir. **Mehmed Şâkir Paşa** (ö. 1913) *Yeni Osmanlı Târîhi* adlı eserinin 1330'da basılmış olan ilk iki cildinde Osmanlı devletinin başından İstanbul'un fethine kadarki kısmı anlatır. Yarbaylık yapmış ve Abdülhamid döneminde bir ara sürgüne gönderilmiş olan **Ali Cevad** (ö. 1913)'ın *Mükemmel Osmanlı Târîhi* (bs. 1316) ve *Târîhin Kanlı Sâhifeleri: Şehzâde Sultân Mustafâ* (yty) ve *Memâlik-i Osmâniyyenin Târîh ve Coğrâfiye Lügati* (bs. 1313) adlı eserleri vardır. **Mehmed Tevfik Paşa** (ö. 1915)'nın *Telhîs-i Târîh-i Osmânî* (bs. 1302, 1304) adlı bir eseri vardır. Paşa daha sonra sade bir dille lise ders kitabı olarak *Osmanlı Târîhi* (bs. 1328) adlı eserini kaleme almıştır. Selâhaddin Eyyubî, Emir Nevruz, Fatih Sultan Mehmed, I. Selim gibi Türk ve İslâm büyüklerinin biyografilerini kalem almış olan **Namık Kemal** (1840-1888)'in eksik kalmış bir Osmanlı tarihi vardır. Bu eserde Kemal, kuruluşundan I. Selîm'e kadar Osmanlı tarihini edebî bir üslûpla anlatır (Babinger 1992: 398-399, 430-434, Levend 1998: 387).

Osmanlı devletinin siyasi yapısı, askeriyesi, deniz savaşları, kurumları gibi belli konuları anlatan tarihler de yazılmıştır. **Tayyazade Ata** *Târîh-i Atâ* adlı beş cilt halinde 1293'te yayınlanan eserinde Enderun'dan yetişmiş devlet adamları, âlimler ve sanatkârların biyografilerini anlatır. Enderun tarihi ayrıca **Hafız Hızır İlyas** tarafından *Vekâyi-i Letâ'if-i Enderûn* adlı eserinin de konusunu oluşturmaktadır. Tarihin 4. ve 5. ciltlerde sultanlar, şehzadeler ve Enderun şairlerinin nazım ve nesirlerine örnekler verilmiştir. Bu kısım antolojik tezkirelere benzemektedir. Mehmed Şakir Paşa'nın kardeşi olan **Ahmed Cevâd Paşa** (ö. 1900) *Târîh-i Askerî-i Osmânî* adlı eserinin ilk cildinde yeniçerileri konu etmektedir. Sansür sebebiyle tamamlanamamış olan eserin ilk kısmı eski harflerle 1297/9 yılında basılmıştır. Bahriye mektebi hocalığı ve kaptanlık yapmış olan **Mehmed Şükrî** (ö. 1910) *Esfâr-ı Bahriyye-i Osmâniyye* adlı 1306'da basılmış eserinde Osmanlı deniz savaşlarını konu eder. **Safvet Bey** (ö. 1913)'in de Osmanlı denizcilik tarihi ile ilgili çalışmaları vardır. **Abdüllatif Subhî Paşa**'nın sikkelerle ilgili çalışmalarının sonucu olarak hazırladığı *Tekmiletü'l-İber* ve *Uyûnu'l-Ahbâr fî Nukûd ve'l-Âsâr* adlı eserleri türünün ilk örnekleri olmaları açısından dikkate değerdir. Abdülhamid döneminde ve onun halinden sonra sadrazamlık yapan **Mehmed Kâmil Paşa** *Hatırât*'ının yanı sıra kaleme aldığı *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye* adlı eserinde Osmanlı'nın kuruluşundan Abdülmecid döneminin sonuna kadarki dönemin siyasi tarihini anlatır.

Osmanlı kurumlar tarihini niteliğindeki en önemli eserlerden birisi **Mustafa Nurî** (1824-1890)'ye aittir. İzmir'de doğan Nurî, özel bir eğitim aldıktan sonra Babiali kelesinde görev alır. 1867'de Mabeyn başkatipliği, Divan-ı Muhasebât başkanlığı, temyiz mahkemesi başkanlığı, Defter-i Hakanî nazırlığı, maarif ve evkaf nazırlığı gibi devlette üst düzey görevlerde bulunan Mustafa Nurî *Netâyicü'l-Vukû'ât* adlı eserinde Osmanlı devletinin kuruluşundan 1841'e kadar, askerî ve sivil bütün müesseselerinin tarihini konu eder. 1890 yılında vefat eden yazarın tarihini 1841'de bitirmesinin ve kendi yaşadığı dönemi yazmamasının sebebi tam olarak bilinmiyor. Yazar eserde determinist bir bakış açısıyla yani sebep-sonuç ilişkisi kurarak olaylara yaklaşmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın *Târîh-i Osmânî*'sinden de yararlanan Mustafa Nurî, İbn Haldun'un devletlerin ömrüne biçtiği 120 yılı göz önünde bulundurarak Osmanlı devletini altı bölümde incelemeyi uygun bulmuştur. Bu dönemlerin ne kadar mantıklı olduğu sorgulanabilir. Meselâ eserde İstanbul'un fethine ayrılan kısım 21 satırdan ibarettir. Yazar her dönemde önce vakaları anlatır sonra ek kısmında idarî, askerî, malî ve askerî konular, devlet adamlarının durumu, kurumlar, eyaletler, dış ilişkiler vs. hakkında bilgi verir. Ele alınan konular döneme göre değişiklik arz eder. *Netâyicü'l-Vukû'ât*'ı Defter-i Hakani Nazırı yani arşiv bakanı iken kaleme almış ve eserin üç cildini 1877'de yayınlamıştır. Eserin tamamını sadeleştirerek ve açıklama notları ekleyerek yayımlayan Neşet

Çağatay, yazarın dilinin oldukça ağır olduğunu bundan dolayı eserden yeterince faydalanılmadığını söylemektedir (Nuri 1992: XIII-XVI, 2, 43-44).

19. asırda **şehir ve bölge tarihleri** de kaleme alınmıştır.¹² Amasya müftülerinden **Mustafa Vazih** (ö. 1831) memleketi Amasya'nın tarihini kaleme almıştır. Berlin devlet kütüphanesinde bir yazması bulunan eser, bir şehir tarihi olması bakımından önem arz etmektedir. **Mehmed Raif** (ö. 1916) *Mir'ât-i İstanbul* (bs. 1314) adlı eserinde İstanbul'daki kitabelerini konu etmektedir. Raif'in Topkapı Sarayı ve Sultan Ahmed Parkı ile ilgili eserleri de vardır. Değişik şehirlerdeki vergi dairelerinde çalışan **Edirneli Bâdî Mehmed** (ö. 1908) 1899'da yazdığı üç cildlik *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de Edirne tarihini anlatır. Yazar bu eseri 17. asır yazarlarından Abdurrahman Hibri'nin *Enîsü'l-Müsâmirîn*'ini tashih ve tekmil ederek oluşturmuştur. Bâdî'nin *Devâ'ih-i Vilâyet-i Edirne* adlı basılmamış başka bir eseri daha vardır. **Esad Efendi Ahvâl-i Tunus** adlı eserinde Tunus'un fethinden Abdülmecid dönemine kadarki devrede söz konusu vilâyette meydana gelen olayları hikâyeye eder. Hicaz'da memurluk yapan **Eyyub Sabrî Paşa** (ö. 1890) *Mir'âtü'l- Harameyn* adlı bir Hicaz tarihi kaleme almıştır. Eser *Mirâtü Mekke* (bs. 1301), *Mir'âtü Medîne* (bs. 1304) ve *Mir'âtü Cezîretü'l-Arab* (bs. 1306) adlarıyla üç cilt halinde basılmıştır (Babinger 1992: 381-2, 434-35, Mehmed Süreyya 1996: 503, Afyoncu 2003)

19. yüzyıla ait özel tarihler içinde **dönem ve vaka tarihleri** önemli bir yer tutmaktadır. Bu tarihlerin bir kısmında yazar kendi yaşadığı dönemde meydana gelen olayları anlatır. Bundan dolayı bu eserlerin bazıları tarih ile hatıra türününün birleşim noktasında dururlar. Bu tür tarihler arasında belli yılların olaylarını anlatanlar olduğu gibi bir veya birkaç sultanın dönemini konu edenler de vardır. **Zaimzade Mehmed Sadık** (ö. 1823) *Vak'a-i Hamîdiyye* adlı kısa tarihinde I. Abülhamid dönemini (1774-1789) anlatır. **Ahmed Rifat Mecmû'a-i Vekâyi-i Asr-ı Mahmûd Hân-ı Adlî** adlı eserinde II. Mahmud'un tahta çıkışından 1812'ye kadarki süre içinde meydana gelen olayları anlatır. **Ahmed Midhat Üss-i İnkılab** adlı eserinde Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine kadarki süreyi "tarafar bir görüşle tahlile çalışır" (Nihat 1932: 36). Rus okullarında öğrenim gören ve muhalif görüşlerinden dolayı ikbal sahibi olamayan **Ahmed Saib** (ö. 1918) *Târîh-i Sultân Murâd-ı Hâmis* (bs. 1326) adlı 239 sayfalık eserinde 93 gün saltanat süren V. Murad'ı anlatır. Saib'in *Vak'a-i Sultân Abdülazîz* (1326), *Abdülhamîd'in Evâ'il-i Saltanatı* (bs. 1326) ve *Son Osmanlı Rus Muhârebesi* (bs. 1327) gibi eserleri de vardır.

Hatıra-tarih türünün en önemli eserlerinden ikisini **Ahmed Cevdet Paşa** kaleme almıştır. Cevdet *Tezâkir-i Cevdet* adlı eserinde gördüğü, yaşadığı, duyduğu ve hatta müdahil olduğu olayları anlatır. Cavit Baysun *Tezâkir-i Cevdet* terki bindeki *tezâkir* kelimesinin *hatırât* anlamına geldiğini söyler. 1271-1281/1855-1865 yılları arasında vakanüvislik yapan Cevdet bu sürede otuz kita tezkire yazmıştır. Cevdet, bunların yanında Abdülmecid'in tahta çıkmasından sonra meydana gelen olayları ve "kendi hal-tercümesi vesilesiyle 1288'den sonraki devri" yazar. Tezkirelerin sayısı böylece kırka ulaşır. 6'ncı tezkireden 39'uncaya kadarki kısımda Paşa, "*Tanzimat devrinin bir kısım vekayiihi hiçbir eserde mevcut olmayan tafsilât ile açık, tekellüfsüz ve mânidar bir ifade kullanarak*" anlatır (Cevdet 1991: XII). 40. tezkireyi de kendi hayat hikâyesine ayırır. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de olayları rapordan çok bir romancı gibi canlandırmayı hedeflemiştir. Paşa bazı eleştirilerini doğrudan yaparken bazılarını anekdotlar vasıtasıyla yapmıştır. Böylece muhtemel tenkitlerden kurtulmuş olur. Benzeri tavırları Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Gelibolulu Âli, Evliya Çelebi gibi yazarlarda da görürüz. Anlatılan anekdotlar, yazarın konu ve olaya bakış açısına hatta kişiliğine ait ipuçları içerir. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'i ile İbn Haldun'un *et-Ta'rîf* ve *el-İber* adlı eserleri arasında

¹² Şehir tezkiresi türünde yazılan ve belli bir şehirde yetişmiş önemli kişilerin biyografilerini içeren eserler için "Biyografik Eserler"e bakınız.

içerik ve içeriğin sunulduğu açısından benzerlikler vardır. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de konusunu en güzel ve akıcı bir şekilde anlatmak için Osmanlı Türkçesinin tüm imkânlarından istifade etmiştir. Paşa dönemin yazı dili için ağır olmayan *ber-minvâl-i meşrûh*, *lede'l-i'tibâr*, *te'ekküd-i münâsebât*, *muhtelefün-fih* gibi Arapça ve Farsça kelime ve tamlamaları kullanmaktan da çekinmemiştir. Sözü gereksiz yere uzatma gayreti içine de girmemiştir. Yalnız eserde bazen söz gelişi secilere rastlamak mümkündür. Eserde konuşma veya hitap üslubu da dikkat çekmektedir. Meselâ yeni bir konuya geçerken "Gelelim kanal meselesine" gibi ifadeler kullanır. *Tezâkir*'de yer alan diyalogların dil bakımında önemli bir yanı, dönemin konuşma dilini yansıtmasıdır (Cevdet 1991: X, XVIII, Kütükoğlu 1994: 371).

Ahmed Cevdet'in yine özellikle vakanüvisliği sırasında tuttuğu notların yanı sıra birikim ve müşahedelerine dayanarak kaleme aldığı diğer eseri *Ma'rûzât*'tır. Cevdet'in *Tezâkir-i Cevdet*'te anlattığı konuların bazılarını özetleyerek, bazılarını da genişleterek meydana getirdiği *Ma'rûzât*, 19. asrın en önemli ve hareketli dönemi olan Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadarki zaman diliminin, yani 1255-1293/1839-1876 yılları olaylarının saray merkezli bir panoramasını içerir. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı evrakı arasında bulunan *Ma'rûzât* sultanın şifahî isteği üzerine 1892 yılında kaleme alınmıştır. Eser, Cevdet Paşa'nın *cüzdan* adını verdiği beş defterden oluşmaktadır. Yalnız Abdülmecid döneminin anlatıldığı birinci defter kaybolmuştur. Abdülaziz döneminin anlatıldığı diğer defterlerde başta Âli ve Fuad Paşalar olmak üzere devlet yöneticilerinin değişik meseleler karşısındaki tavır ve konuşmaları bazen nakilci bazen de tenkidî bir bakış açısıyla sunulur. Eserde Âli ve Fuad Paşaların Fransız yanlısı tutumları ve israfları, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazam Rüşdi Paşa'yı da tehdit yoluyla aralarına alarak Abdülaziz'i katletmeleri, ve bu olayın "*Yunan gazetelerinin birinde 'Midhat Paşa bir kitap telif etdi ve Rüşdi Paşa anı tebyîz etdi; Avni Paşa da tab' etdi'*" şeklinde çıkması, Mısır hidivinin kardeşi Mustafa Paşa'nın jön Türkleri ve bazı devlet adamlarını parayla ikna ederek devlet yönetimini değiştirme çabaları gibi oldukça dikkat çekici konulara temas edilmiştir. Eserin önemli yanlarından birisi devrin önemli kişilerinin karakterleri hakkında içerdiği bilgilerdir. İkinci defterin hemen başında Cevdet Paşa, Reşid Paşa'yı överken, onun yetiştirmelerinden Âli Paşa'yı Ermeni dostu, Fuad Paşa'yı da namus konularında pek hassasiyeti olmayan birisi olarak tanıtır. İstanbul halkı ve yöneticilerinin ahlâksız oldukları da bir vesile ile söylenir. İlmiye sınıfına mensup kişilerin olağanüstü ve gülünç şeylere inanacak kadar safdil oldukları nükteli bir hikâyeyle vurgulanır. Rüşdi ve Fethi Paşaların da gayri meşru bir hayat yaşadıkları anekdotlarla anlatılır. Hatta Abdülhamid'e hitaben yazılan bu eserde Abdülhamid'in babası Abdülmecid Han'ın şehvetine düşkünlüğünden dolayı öldüğü magazinsel bir üslûpla söz konusu edilir. Sade bir üslûbun kullanıldığı eserin ikinci, üçüncü ve dördüncü defterleri ilk olarak Ahmed Refik Bey tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda, eserin tamamı da Yusuf Halaçoğlu tarafından 1980'de yayınlanmıştır (Cevdet 1991: XVIII, Cevdet 1980: 3-4, 9-10, 32, 235).

Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve IV. Murad dönemlerinde meydana gelen önemli olaylar **Mehmed Memduh Paşa** (1839-1925) tarafından da kaleme alınmıştır. Bir vezir oğlu olan ve Maarif Nezareti Mektupçuluğu, Sadaret Mektupçuluğu, Konya, Sivas ve Ankara valilikleri gibi görevlerden sonra Dahiliye Nazırlığına getirilen ve 1908'e kadar 13 yıl bu görevde kalan Mehmed Memduh, Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte önce Büyükkada sonra Sakız adasına sürülmüştür. Umumî aftan sonra İstanbul'a dönmüş ve dönemin hatıra yazma modasına uyarak anılarını kaleme almıştır. Gençlik yıllarından itibaren şiire ilgi duyan, Mehmed Memduh şiirlerinde Faik mahlâsını kullanmıştır. Şiirleri *Divân-ı Eş'âr* adıyla 1332 yılında yayınlanmıştır. Memduh'un hatıra ve siyasî tarih türünde basılmış eserleri arasında şunlar vardır: *Eser-i Memdûh* (1872), *Feverân-ı Ezmân* (1324), *Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esâsiyye* (1324), *Hal'ler ve İclâslar* (1326), *Mir'ât-ı Şu'ûnât* (İzm.

1328), *Kuvvet-i İkbâl ve Alâmet-i Zevâl* (1329), *Tasvîr-i Ahvâl ve Tenvîr-i İstikbâl* (İzm. 1328), *Bedâyi-i Âsâr* (1330).

Mehmed Memduh *Mir'ât-ı Şuûnât* adlı eserinde kendi ifadesiyle “*Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murad hazretlerinin devirlerindeki saray politikası ve vekillerin (bakanların) hal ve hareketlerine dair özlü bilgi*” verir (Memduh 1990: 9). Memduh, eserini yazarken kaynak olarak, okuduklarını, devlet memurlukları sırasında görüp işittiklerini ve babasından duyduklarını kullanmıştır. Eserin *Levha* adını verdiği birinci bölümünde Sultan Abdülmecid dönemi konu edilir. Eserde yazarın Tanzimat’ı ve Reşid Paşa’yı övme ve Osmanlı devlet sistemini eleştirme niyeti hemen fark edilir. *Nevha* adlı ikinci bölümde Abdülaziz devri anlatılır. Âli ve Fuad Paşaları Reşid Paşa’nın yetiştirmeleri olarak övgüyle anan müellif, Rüşdi Paşa’yı eleştirir ve onun dindarane tavırlarını riyakârlık olarak yorumlar. Eserde özellikle Mısır valilerine ait hatıralara sıkça yer verilmiştir. Ziya Paşa’nın I. Mahmud’un ruhunu çağırarak Abdülaziz’i etkileme ve bir makam elde etme niyetleri de söz konusu edilir. Eserde anlatılanlar, Abdülaziz’in intihar ederek öldüğü şeklindeki görüşü destekler, fakat Avni Paşa tarafından öldürülmüş olabileceği şeklindeki yaygın kanaat de büsbütün göz ardı edilmez. Memduh esere eklediği tarih manzumesinde de Abdülaziz’in kendi bileklerini (tırnak) makasıyla keserek intihar ettiğini vurgular. Bu bilgilerin bazıları bir eser için yazılış sebebi olabilecek kadar önemlidir. *Karha* adlı üçüncü bölümde Sultan Murad dönemi anlatılır. Eserin daha sonraki kısmı resmî yazı ve mektuplardan oluşmaktadır. Ayrı bir eser gibi gözükken bu kısmın, baş taraftaki hikâyelerle bağıntısı oldukça zayıf kalmıştır (Memduh 1990).

Savaş gibi önemli olayları konu eden eserler bu yüzyılda da yazılmıştır. Bilindiği gibi daha önceki yüzyıllarda fetihnameler kaleme alınmış, Edirne Vak’ası gibi olaylar müstakil eserlerin konusunu oluşturmuştur. 19. yüzyılda eserlere konu olan mühim olaylardan birisi Vak’a-i Hayriyye olarak adlandırılan yeniçeriliğin kaldırılmasıdır. Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi *Üss-i Zafer*’de, Şirvanlı Fatih Efendi *Gülzâr-ı Fütûhât*’ta, Nazif Ağakulu *Emâre-i Zafer*’de, Aynî (ö. 1837) mesnevi nazım şekliyle yazdığı *Nusretnâme*’de Vak’a-i Hayriyye’yi konu eder. Nizam-ı Cedid ve onun etrafında gelişen olaylar *Yayla İmâmî Târîhi* adıyla bilinen kitapta müşahede ve belgelere dayanılarak anlatılmıştır. Kitaptaki ikinci eser Enderun’da yetişmiş ve Enderun nazırlığına kadar yükselmiş olan Merzifonlu Ebubekir Efendi (ö. 1836) tarafından yazılan ve Yavuz Senemoğlu tarafından sadeleştirilen *Vak’a-i Cedid* adlı küçük risaledir (Senemoğlu yty). Bu yüzyılda yazılan diğer vaka tarihleri arasında Vahî Mehmed Paşa’nın 1822’deki Sakız adasında meydana gelen isyanın bastırılmasını konu ettiği *Târîh-i Vak’a-i Cezîre-i Sakız*’ı, Mustafa Remzî’nin Cezzar Ahmed Paşa’nın Napolyon’la mücadelesini anlattığı *Vak’anâme*’si, Mehmed Emin Vahid Paşa’nın 1822’de Sakız’da cereyan eden olayları tasvir ettiği *Vak’a-i Sakız* veya *Târîh-i Vak’a-i Cezîre-i Sakız*’ı sayılabilir.

19. asırda hakkında en çok eser yazılan olay herhalde 93 Harbi, yani 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşı konu eden matbu eserler arasında Ahmed Midhat’ın *Zübdetü’l-Hakâyık*’ı, Ahmed Cemal’in *Plevne Müdâfa’ası*, Ahmed Midhat Efendi’nin *Üss-i İnkılâb*’ı ve *Zübdetü’l-Hakâyık*’ı; Ahmed Muhtar Efendi’nin *Sergüzeşt-i Hayâtımın Cild-i Sânisî: 1294 Anadolu-Rus Muhârebesi*, Ahmed Sâib’in *Abdülhamîd’in Evâil-i Saltanatı ve Son Osmanlı Rus Muhârebesi* adlı eserleri, Ali’nin *Yıldız Hatâsı: Devlet-i Aliyye-Rusya Muhârebesi* adlı eseri, Ali Fuad’ın *Musavver 1293-1294 Osmânî Rus Seferi: Târîh-i Siyâsî ve Süleymân Paşa Ordusunun Balkan’daki Harekâtı* adlı eserleri, İbrahim Edhem’in *Sebât ve Gayret Kıyâmetten Bir Alâmet*’i, Mahmud Celâleddin Paşa’nın *Mir’ât-ı Hakikat*’ı (bs. 1328), Mehmed Ârif’in *Başımıza Gelenler*’i (Mısır 1321), Mehmed Sadık Rıfat Paşa’nın *1293 Osmanlı-Rus Muhârebesi Târîhi* adlı eseri, Talat’ın *Plevne Müdâfa’ası* (bs. 1316), Kumandan Namık Paşazade Cemil Paşa’nın *Takrîri*, Süleyman Paşa’nın *1293 Türk-Rus Muhârebesi*

Hakâyıkından: Hülâsa-i Vukû'ât-ı Harbiyye'si (bs. 1324) ve *Umdetü'l-Hakâ'ik*'ı (bs. 1928) adlı eserleri vardır (Düzdağ, 31-34, Afyoncu 2003: 167-68, Babinger 1992: 362, 377-8, Nihat 1932: 36).

Yahya Kemal'in "Balkan'a Seyahat" adlı yazısında "*Türkçede bu nesir nümûnesi ayarında güzel bir parça görmedim... Bu kitap Türklerin vatan edebiyatında en samîmî, yüksek bir şâheseridir...*" diye tarif ettiği (Raci yty: 15-16) hatıra türündeki bir tarihten burada bahsetmek gerekir. Eski Zağra müftülerinden **Hüseyin Raci Efendi**'nin 1877 yılında "umumî istek üzerine" ve "bazı yüksek zatların işaretleri" üzerine kaleme aldığı ve ancak 1910 yılında oğlu Necmî Raci tarafından yayımlatılabilen *Târîhçe-i Vak'a-i Zağra* adlı kitap üç eserden oluşmaktadır. Birinci ve temel eser *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*'dır. Bu eserde Raci Efendi, Rusların savaş niyetleri, Osmanlı devletinin mukavemet plânları, Rusların Tuna'ya geçip Zağra'ya doğru ilerleyişi, bölgedeki Bulgarların bazılarının Ruslara yardım edişi, Balkanlardaki Osmanlı yönetim ve halkının çaresizliği, Zağra'nın işgali, Yahudilerin Müslüman halkla bir olup Ruslara karşı tavır almaları, Raci Efendi ve kasabanın ileri gelenlerinin hükümet dairesine hapsedilişi, Rusların himayesinde Bulgarların Müslüman halka zulümleri, Zağra'nın Süleyman Paşa kuvvetleri tarafından kurtarılışı ve halkın Eski Zağra'yı terk edişi hikâyeye edilmektedir. Yazar eserin sonunda "Neden Mağlûp Olduk" sorusunu akılcı bir bakış açısıyla ayetleri de referans göstererek yanıtlamaya çalışır. Mağlûbiyetin sebebi olarak Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki bozulmaları ve Rusların savaşa en üst seviyede hazırlık yapmış olmalarını gösterir. Olayların öncesi ve sonrasını bilen yazarın kendi devlet ve toplumuna yönelik eleştirileri de eserde önemli bir yer tutar. Meselâ halkın tamamının işgalden önce "devlet ve millet hizmeti" için sekiz on beygirden fazla vermediğini, buna karşılık kasabadan Rusların "yedi yüzden fazla binek ve araba hayvanı" toplandığını söyler ve ekler: "Dosttan esirgenenleri düşman cebren ve kahren aldı." Kitaptaki ikinci eserin başlığı *Hercümerc-i Kıt'a-i Rumeli*'dir. Bu eserde 93 Harbi daha çok Süleyman Paşa'nın etrafında gelişen olaylarla ve onun bakış açısıyla anlatılır. Paşa'nın, hareketlerinde haklı olduğu ispat edilmeye çalışılır. Kitaptaki son eser *Hicretnâme* adlı 364 beyitlik bir mesnevidir. Bu mesnevîde Zağra'dan İstanbul'a göç eden muhacirlerin yolda ve İstanbul'da karşılaştıkları zorluklar, iyi ve kötü muameleler anlatılmaktadır (Raci yty).

C. HATIRALAR

Hatıra türü kuşkusuz belli bir döneme veya edebiyata hasredilemeyecek türlerdendir. Fakat hatıraların belli dönemlerde daha fazla yazıldıkları da bir vakıadır. Özellikle 19. asrın ikinci yarısı ile 20. asrın ilk yarısı, bu türdeki eserlerin yazımı için sebeplerin oldukça fazla olduğu bir dönem olmuştur. Batı kültür ve edebiyatının tesiriyle meydana gelen yeni edebiyat anlayışının, hatıra yazımında etkili olduğu muhakkaktır. Matbuat imkânları da hatıra yazımını hızlandırmış veya teşvik etmiş olmalıdır. Sekiz yaşına kadarki çocukluk hayatını *Ömer'in Çocukluğu*'nda (bs. 1890) ve medrese anılarını, işittiği ve okuduğu ilginç hikâyelerle birlikte *Medrese Hatıraları* (bs. 1886) adlı eserinde anlatan Muallim Naci, hatıra yazma sebebini şöyle açıklar: "*Bu hatıraları niçin yazdığımı sorsalar belki hiçbir cevap vermeye lüzum görmem. Arzu ettim, yazdım. Diyelim ki bu da bir tür çocukluktur.*" (Kahraman 1992: 7, 17, 205-244).

19. asır hatıralarının çok azı, edebî ve kültürel niyetlerle kaleme alınmıştır. Devletin önemli kademelerinde bulunmuş veya önemli olaylara şahit olmuş kişiler, daha çok ideolojik sebeplerle hatıra yazma hevesine kapılmışlardır. Yakın ve uzak tarih huzurunda kendini savunma, menfaat elde etme, dönemin siyasî yapısına katkıda bulunma, anlattığı olaylarda etkili olmuş kişi veya kişilerin lehinde veya aleyhinde şahitlik etme, kendi etnik veya fikrî grubunun siyasî geleceğine katkıda bulunma, yaşanan sıra dışı olayları ve tecrübeleri çağdaş

ve müstakbel okuyucuyla paylaşma, okuyucuyu bilgilendirme ve tarih ilmine katkıda bulunma gibi sebepler sayılabilir. Hatıra-tarih türünde birçok eser kaleme almış olan Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şu'ûnât*'ı yazma sebebini "... geçmiş nesillere ait özlü bilgilerin gelecek nesillerin tarihle ilgili şüphelerini ortadan kaldıracığı düşüncesiyle, hatırladığım bazı ibret verici olayları yazmaya niyetlendim." diyerek açıklar (Memduh 1990: 15).

Bu sırada yazılan hatırların önemli bir kısmı savunma ve saldırı amaçlıdır. Bu tür eserlerin ilk örneklerinden birisi Âkif Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Âkif Paşa *Tabşıra* adlı eserinde kendinin azledilmesine sebep olan olayı, kendi perspektifinden hikâye eder. Paşa'nın gayesi olaya dahil olan Pertev Paşa, İstefânaki Bey, İngiliz sefiri gibi kişilerin hatalarını ortaya çıkarmak, kendi suçsuzluğunu kanıtlamak ve rakibi Pertev Paşa'nın azledilmesini sağlamaktır.

Hakkında en çok hatıra yazılan dönem II. Abdülhamid dönemidir. Başta Abdülhamid'in kendi olmak üzere, dönemin üst düzey devlet adamlarının çoğu hatıralarını kaleme almışlardır. Abdülhamid, hatıratında döneminin önemli olay ve kişilerini oldukça sade bir dille, akıcı ve nükteli bir üslûpla aydınlatmaya çalışır. Mizancı Murad, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi devrin bazı siyasî ve edebî şahsiyetleri hakkında ilgi çekici bilgiler verir. Onun özellikle çizdiği Namık Kemal portresi dikkat çekici bir kompozisyon güzelliğine sahiptir. Abdülhamid'in siyasî hatıraları, Halil Rifat Paşa'nın oğlu Vedat Örfî tarafından *Utari'd* de yayımlandıktan sonra *Hâtırât-ı Sultân Abdülhamîd-i Sâni* başlığı ile kitaplaştırılmıştır. Örfî, eserin "gerek tahrirî gerek şifahi notlardan müstahrec" olduğunu söyler (Bozdağ 1996, Abdülhamit 1987: 60).

Abdülhamid'in sadrazamlarından Mehmed Kâmil Paşa (ö. 1913) hatıralarını *Hâtırât-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa* (bs. 1329) adlı eserinde anlatır. Kâmil Paşa'nın siyasî rakiplerinden Küçük Sa'îd Paşa (ö. 1914)'nın da II. Abdülhamid dönemini anlatan üç ciltlik hatıratı vardır. *Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı* adıyla basılan eserde Osmanlı devletinin üst kademelerindeki entrikalı hayat tasvir edilmektedir. Abdülhamid dönemi harbiye nazırlarından Rıza Paşa ve Hasan Ramî Paşa da hatıralarını kaleme almışlardır. Midhat Paşa'nın hatıra kitabı 1903'te İngilizce ve 1913'te Arapça olarak yayınlanmıştır.

Küçük yaşta Enderun'a giren ve sonra orduda görev alan **İbrahim Edhem** (1845-1912) *Plevne Hâtıraları* adlı eserinde Harkof'daki 9 aylık esaretini anlatır. Gazi Osman Paşa'nın Plevne müdafaası sırasında binbaşı sıfatıyla görev yapan yazar, *Sebat ve Gayret Kıyâmetden Bir Alâmet* başlığını koyduğu bu küçük risalesinin giriş kısmında 1877 Osmanlı-Rus harbinin geçmişi hakkında bilgi verirken Osmanlı devletinin bazı yanlış politikalarına vurgu yapar. Rusların Büyük Petro'dan itibaren Balkanlardaki Müslüman olmayan halkları Osmanlı aleyhine yıllarca nasıl tahrik ettikleri hususuna dikkat çeker. Gazi Osman Paşa'yı üstün vasıflarıyla öven Edhem, Plevne ve civarındaki muharebeleri gün ve saat vererek canlı bir şekilde eserinde hikâye etmektedir (Edhem 1979).

D. SEFARETNAME VE SEYAHATNAMELER

Devletler arası siyasî ilişkilerin önceki asırlara göre daha da yoğunlaştığı 19. yüzyılda Osmanlı devleti Batı'ya ve doğuya birçok elçi göndermiştir. Osmanlı devleti en fazla elçiyi Batı kültür ve medeniyetinin en önemli temsilcisi olarak gördüğü Fransa'ya göndermiştir. Yüzyılın ilk sefaretnamesi 1802'de Fransa'ya giden Mehmed Said Galib'e aittir. Fransa'ya gönderilen diğer sefirler arasında Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi, Panayotaki Efendi, Nikolaki Mano Efendi, Namık Paşa, Mustafa Reşid, Nuri Efendi, Fethi Paşa, Tevfik Efendi, Süleyman Paşa, Nafi Efendi ve Süleyman Refet Paşa vardır. Bu elçilerin ancak birkısmı yolculuk not ve raporlarını sefaretname haline getirebilmişlerdir. Bunlardan birisi şaire Nesîbe

Hanım'ın babası Abdurrahman Muhib Efendi'dir. 1221/1806'da büyükelçi olarak Fransa hükümdarı Napolyon'a gönderilen **Abdurrahim Muhib**, büyük ve küçük iki sefaretname kaleme almıştır. Büyük sefaretnamesinde Paris'teki gözlemlerini, Prens Talleyrand ve Tolstoy gibi önemli kişilerle olan görüşmelerini anlatmış ve gündemdeki konularla ilgili sadrazamla olan yazışmalarını eserine eklemiştir. Muhib, küçük sefaretnamede de gidiş ve dönüş yolculuğunu anlatmaktadır. Sanatkârane bir üslûbun kullanıldığı bu sefaretnamelerin yazma nüshaları İstanbul ve Viyana'daki kütüphanelerde bulunmaktadır. Vakanüvis Mütercim Âsım, tarihinde Muhib Efendi'nin sefaretnamesine yer vermiş, ondan bazı aktarmalar yapmıştır. Büyük elçi sıfatıyla Fransa'ya gönderilen **Mehmed Emin Vahid Paşa** (ö. 1828) da Polonya üzerinden yaptığı yolculuğunu ve imparatorla olan görüşmelerini *Sefâretnâme-i Fransa* adlı eserinde hikâye etmektedir. Bu yüzyılda yazılmış Batı'yla ilgili diğer sefaretnameler arasında 1832'de elçi olarak Londra'ya giden Mehmed Namık'ın takrirleri, sefaret başkâtibi olarak 1838'de Paris'e giden Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risâlesi*, 1838'de İtalya'ya gönderilen Mehmed Sadık Rıfât Paşa'nın *İtalya Seyâhatnâmesi* ve Abdürrezzak Bahir Efendi'nin *Risâle-i Sağîre*'si vardır.

Bu asırda Fransa'dan sonra en çok sefir İran'a gönderilmiştir. Bu sefirler arasında Seyyid Mehmed Refi Efendi, Celâleddin Efendi, Süleyman Hadi Efendi, Necib Efendi, Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, Tayyibî Efendi, İbrahim Sarım Paşa, Namık Efendi ve Sami Efendi gibi isimler vardır. Bunlardan 1807'de İran'a giden Seyyid **Mehmed Refi İran Sefaretnamesi**'nde İran-Fransa ilişkileri, dönemin Bağdat valisi ve İran'ın siyasî yapısı hakkında resmî bir üslûpla bilgi verir. 1811'de İran'a gönderilen Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi'nin sefaret raporu, maiyetinde bulunan tercüman **Bozoklu Osman Şakir** tarafından kaleme alınmıştır. *Musavver İran Sefaretnamesi* adlı bu eserde Şakir Efendi tımturaklı bir üslûp kullanmıştır (Asiltürk 2000: 211, Unat 1992, Babinger 1992, Refi 1333).

19. asırda sefaretname dışında inceleme, eğitim, hac, gezi ve hükumete muhalefet gibi başka sebeplerle de seyahatler yapılmıştır. **Sahaflar Şeyhizade Esad Sefernâme-i Hayr** adlı eserinde yeğeni Ahmet Nazif'in tuttuğu notlarından yararlanarak II. Mahmud'un Çanakkale ve Edirne'ye 1247/1831 yılında yaptığı yolcuğu anlatır. II. Mahmud'un 1253/1837'de Tuna'ya yaptığı 40 günlük gezi de Esad Efendi tarafından *Âyâtü'l-Hayr* adlı eserde hikâye edilmektedir (Aktepe 1997: 364-365, İsen 2002a: 136, Yılmaz 1995: 343). **Ömer Faiz** de Abdülaziz'in Avrupa seyahatini ruzname biçiminde gayriresmî bir üslûpla hikâye eder (Kutay 1991). Derviş Paşa'nın başkanlığında oluşturulan bir heyet içinde kâtip sıfatıyla yer alan **Mehmed Hurşid Seyahatnâme-i Hudûd** adlı heyetin Doğu Anadolu ve Irak'ta yaptığı incelemeleri anlatır. Heyetin görevi sınır bölgesinde yer alan yerleşim birimlerinin halihazırdaki coğrafi durumunu, halkını ve zenginliklerini tanıtan bir rapor hazırlamaktır. Altı bölüm ve bir hatimeden oluşan eserde Basra, Bağdat, Zor, Musul, Van ve Bâyezid Livası anlatılır. Eserin hatime kısmında "yol ve mesafeler" hakkında bilgi verilmektedir. Eser seyahatname, tarih ve lâyiha türlerinin kesişim noktasında durmaktadır (Hurşid 1997).

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında kaleme alınan diğer seyahatnameler arasında Hayrullah Efendi'nin *Avrupa Seyahatnamesi* adlı eseri, Mehmed Rauf'un 1851'de basılan *Seyahatnâme-i Avrupa'sı*, Ahmed Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevalân*'ı (bs. 1308) ve *Sayyâdâne Bir Cevalân: İzmit Körfezinde Bir Mesîre-i Saydiyye*'si (bs. 1309), Sadullah Paşa'nın Paris gezisiyle ilgili yazıları, Ali Cevad'ın *Almanya Seyâhatnâmesi*, *Felemenk Seyâhatnâmesi* ve *Rusya Seyâhatnâmesi*, Ali İhsan Tokgöz'ün *Avrupa'da Ne Gördüm*, *Matbû'ât Hâtıralarım*, *Tirol Cephesinde Ateş Hattında*, *Tuna'da Bir Hafta* adlı eserleri, Hüseyin Kâzım'ın *Almanya, Londra, Moskova, Viyana seyahatnameleri*, Faik'in *Almanya Seyâhatnâmesi*, Rifat Efendi'nin 1262'de basılan *Seyâhatü'l-Amerika'sı*, Ahmet Refik'in *Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassürler*'i, Mehmed Tahir'in 1298'de İstanbul'da basılan *Hind ve Çin Seyâhatnâmesi*, Hamdî Ahmed Efendi'ye ait *Afgan Seyâhatnâmesi*, Mehmed

Emin Efendi'nin *İstanbul'dan Osrta Asya'ya Seyâhat*'i, Selânikli Tevfik'in 1318'de basılan *Musavver Hindistân Seyâhatnâmesi* adlı eseri, Ali Suad'ın *Seyâhatlerim*'i, Mehmed Memduh'un, Sultan Abdülmecid'in 1262 yılında Rumeli şehirlerine yaptığı seyahati anlattığı *Seyahatname-i Hümayun*'u, Aşçı Dede'nin hac yolculuğu anıları, Cenab Şahabeddin'in *Hac Yolunda*'sı, Şefik Söylemezoğlu'nun *Hicaz Seyahatnâmesi* adlı eseri vardır (Hayrullah 2002, Asiltürk 2000: 209-240, Unat 1992, Süreyya 1996: 590, Levend 1940, Coşkun 2002: 29-33, Kurşun 2000: 106-107, Findley 1989, Emin 1986, Şehâbeddin 1995, Kaplan vd. 1988).

E. MÜNŞEAT MECMUALARI

Münşeât bir edebi tür olarak gelenekteki yer ve önemini 19. asırda kısmen muhafaza etmiştir. Zira inşa yazımı devlet dairelerine kâtip alımında önemli bir ölçüt olarak hâlâ yerini korumaktadır. Tertip edilen münşeât mecmularının basımının yüzyılın sonuna kadar devam etmesi, bu tür eserlere karşı olan ilginin sürdüğüne işaret etmektedir. **Hacı Nurî Efendi** tarafından Abdülaziz döneminde hazırlanan ve bundan dolayı *Münşeât-ı Azîziyye fi Âsâri Osmâniyye* olarak adlandırılan mecmua, beğenilmiş ve 1867 yılında basılmıştır. İnşa ilmini tahsil etmek isteyenlere bol örnek sunmak maksadıyla hazırlanmış olan bu eserde Fuzulî, Okçuzade, Veysî, Nergisî, Nabî, Kânî, Nedim, Vehbi, Pertev Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa gibi eski ve yeni şiir ve inşa ustalarına ait mensur ve manzum metinlere yer verilmiştir. Nurî Efendi eserin başında, Türk inşa üslûbunun 19. asırda değiştiğini ve güzelleştiğini ima etmektedir (Nuri 1284). Yüzyılın önemli tarih ve biyografi yazarlarından **Esad Efendi**'ye ait iki münşeât mecmuası tertip edilmiştir. Bu mecmualar, mektupların yanı sıra şiirler, hal tercümeleri, mahkeme ilâmları, arzuhaller, dinî kitaplardan yapılan nakiller, takrizler gibi birçok farklı konuda kaleme alınmış inşaları içermektedir (Yılmazer 1995: 343, Aktepe 1997: 365). Bu asırda oluşturulmuş diğer münşeât mecmuları arasında Ziya'nın *Güzide-i Münşeât*'ı (bs. 1306), Numan Mahir'in *Münşeât-ı Nu'mân Mâhir Beyefendi* (bs. 1261), Hasan Hıfzı'nın *Münşeât-ı Hukûk'u* (bs. 1888), Rifat'ın *Nüzhetü'l-Münşeât*'ı (bs. 1290), Faik Reşad'ın nesir yazma usullerini anlatan ve daha çok Tanzimat sonrası nesir ustalarının yazılarını içeren *Amelî ve Nazarî Ta'lîm-i Kitâbet yâhud Mükemmel İnşâ* (bs. 1307, 1313), *Nümûne-i Şi'r ü İnşâ* (bs. 1308, 1312), *Fenn-i İnşâ* (bs. 1310, 1315), *Nümûne-i Kitâbet ve Fenn-i İnşâ* (bs. 1311), *Yeni Letâ'if-i İnşâ* (bs. 1307), *Muharrerât-ı Nâdire yâhud Hazîne-i Müntehebât* (bs. 1307) gibi eserleri sayılabilir (Akün 1995: 108-109).

Bu asırda bir veya birkaç edibin, mektup, manzume ve diğer yazılarını toplayan mecmualara münşeât dışında başka adlar da verilmeye başlamıştır. İsim değişimini Âkif Paşa'nın *Muharrerât-ı Husûsiyye-i Âkif Paşa*'sı, Mehmed Sadık Rif'at Paşa'nın *Müntehâbât-ı Âsâr*'ı, Maraşlı Kenan Bey'in *Âsâr-ı Ken'ân*'ı, Reşid Paşa'nın *Evrâk-ı Siyâsiyye-i Reşid Paşa* adlı eseri, Mehmed Memduh Paşa'nın nesirlerini topladığı *Bedâyi-i Âsâr*'ı (bs. 1330), Nevres (ö. 1876)'in Abdülkerim Nadir Paşa, Ali Rıza Paşa ve kendisinin mektuplarını bir araya getirdiği *Âsâr-ı Nâdir: Mecmûatü't-Tarab alâ Lisâni'l-Edeb*'i ve dönemin önemli isimlerinin yazılarını içeren *Muharrerât-ı Nâdire ve Müntehebât-ı Osmâniyye*'si gibi eserlerde görmek mümkündür.

19. asrın en şöhretli inşa ustalarından birisi *Adem Kasidesi*'nin şairi **Mehmed Âkif Paşa** (1787-1847)'dir. Yozgat'ta doğan Mehmed Âkif aslında bir devlet adamıdır. Kâtiplikten sonra reisülküttâplık (onun döneminde hariciye nazırlığına çevrilmiştir), dahiliye nazırlığı ve valilik gibi oldukça önemli görevlere getirilmiştir. Rakiplerinin gayretiyle görevinden azledilen Âkif Paşa, Kocaeli mutasarrıflığından sonra vezirlik ve paşa unvanları da elinden alınmış ve hayatının sonunu sıkıntı içinde geçirmiştir. Batı edebiyatlarını bilmeyen, hatta İsmail Habib (1340: 92) tarafından "*teceddüt devrimizin bütün edipleri, bütün nâsir ve şâirleri içinde*" batı dillerinden birisini bilmeyen tek kişi olarak gösterilen Âkif Paşa'nın edebiyatla

ilişkisi, görevleri gereği yazdığı yazıları yanında kendi tepki, duygu ve düşüncelerini yazıya aktarabilme yetenek ve alışkanlığı dolayısıyla. Meselâ Bursa’da sürgünde iken, ölümüne razı olacak kadar yalnızlık ve hastalık içinde kıvranan Paşa, oğluna ve nüfuzlu kişilere hitaben, içinde bulunduğu durumu tasvir eden ve onlardan yardım isteyen birçok mektup yazmıştır. Yokluğa veya ölümüne methiye olarak yazdığı Adem kasidesi de onun iç sıkıntı ve sorunlarının bir ifadesidir. Bunların yanı sıra hayattaki tepki, üzüntü ve sevinçlerini *Tabsıra*, *Şeyh Müştâk’a Mektûb*, mersiye ve şarkısında dile getirmiştir. Âkif Paşa edebiyatı bir vasıta olarak kullanması bakımından yeni edebiyatın bir öncüsü sayılmıştır. Namık Kemal, Âkif Paşa’nın *Tabsıra*’sının yeni edebiyat için bir “me’ haz-ı ictihâd” olduğunu iddia etmiştir (Âkif 1300: 82).

Âkif Paşa’nın resmî ve özel yazıları değişik adlar altında bir araya getirilmiştir. Âkif Paşa’nın torunlarından biri onun bazı edebî metinlerini *Eser-i Âkif Paşa* adı ile 1290’da yayınlamıştır. Âkif Paşa’nın mektuplarını içeren diğer eseri *Muharrerât-ı Husûsiyye-i Âkif Paşa*’dır. 1301’de Ebuuzziya Matbaası’nda basılmış olan bu eserin başında Âkif Paşa’nın oğluna hitaben yazdığı birkaç mektup yer almaktadır. Eserde daha sonra Sultan Abdülmecid’in annesine, Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’ya yazılmış mektupların yanı sıra, sultan tarafından Rusya imparatoruna, Avusturya ve İngiltere başvekillerine yazılmış mektuplar bulunmaktadır. Sultan Abdülhamid’in doğumu münasebetiyle sunulmuş bir tarih manzumesiyle başlayan eser Adem Kasidesi son bulmaktadır. Eserin sonuna Bağdad’daki bir divan kâtibi tarafından sanatkârane üslûpla yazılmış ve Âkif Paşa’nın okumaktan zevk aldığı bir mektup da eklenmiştir. Oğluna yazdığı mektuplarda Paşa, dili içinden geldiği gibi kullanmıştır. Bunlarda mevzua göre, hem konuşma diline hem de edebî dile ait ifadeler yer almaktadır. Paşa resmî makamlara veya devlet adamlarına hitaben yazdığı mektuplarda ise duygu ve düşüncelerini özentili bir üslûpla aktarmayı tercih etmiştir (Âkif 1301). Âkif Paşa’nın nesirde edebî kudretini gösterdiği en önemli eseri kuşkusuz *Münşeât*’ıdır. *Münşeât-ı Elhâc Âkif Efendi* adıyla İstanbul’da 1259’da ve Bulak’ta 1262’de basılan eserin, içerik ve üslûp bakımından eski münşeât mecmualarından çok farkı yoktur (Âkif 1259).

Âkif Paşa’yı eski edebiyatın son temsilcisi olarak kabul edilmesine sebep olan münşeât ve eski tarz şiirlerinin yanında onu yeni edebiyatın öncüsü konumuna çıkaran şiir ve nesirleri vardır. Bunların başında *Tabsıra*’sı gelir. Paşa 1300’de basılan *Tabsıra* adlı eserinde kendisinin hariciye nazırlığından alınmasına sebep olan olay ve kişileri uzun uzun anlatmıştır. Her ne kadar adı hatıra olmasa da Âkif Paşa’nın *Tabsıra*’sı kısmen bir hatıra niteliğindedir. Âkif Paşa’nın eseri, kendisini savunmak ve rakibi Pertev Paşa’yı suçlamak veya hatalarını ifşa etme maksadıyla yazdığı açıktır. Eserin gösterme veya gözler önüne serme anlamına gelen başlığı da bu düşünceyi desteklemektedir. Zaten *Muharrerât-ı Husûsiyye-i Âkif Paşa* adlı eserde, Paşa’nın Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine hitaben Pertev Paşa’nın “nefy” ve “def” edilmesi için *Tabsıra*’nın Sultan Mahmûd Han’a sunulmasını teklif eden bir tezkire bulunmaktadır (Âkif 1301: 26-31). Bu bakımından *Tabsıra*, 19. asrın son çeyreğinden itibaren yoğun bir şekilde yazılmaya başlayacak olan savunma veya saldırı maksatlı hatıraların ilk örneklerinden birisini oluşturur. *Tabsıra*’da anlatılanlara göre, Kadıköy’ünde avlanırken tüfekte bir çobanı yaralayan ve halkı rahatsız eden Churchill, cezasını çekmek üzere hapsedilir. Morning Herald’ın muhabirlerinden olan Churchill, İstanbul’da *Cerîde-i Havadis*’i çıkaran kişidir. Fener eşrafından İstefanaki Bey’in “tezviratı” ve muhtemelen Pertev Paşa’nın desteği sayesinde İngiliz elçiliği, “bu alelâde zabıta vakasını” devletler arası bir sorun haline dönüştürür (Tanpınar 1997: 243) ve böylece Âkif Paşa, hastalığı sebep gösterilerek azledilir. Tanpınar, Churchill olayını en azından gelişimi itibarıyla dış güçlerle Âkif Paşa’yı istemeyen devlet adamlarının siyasî bir istismarı olarak değerlendirir. Bilindiği gibi Pertev Paşa ve onun takipçisi Reşid Paşa İngiliz yanlısı bir politika izlemişlerdir. Nitekim Âkif Paşa, saraya

sunduğu bir yazıda Pertev Paşa'nın "İngiliz politikasını kendi ikbaline alet" ettiğini söylemiştir.

Gelişigüzel bir üslûpla yazılan *Tabsıra* hak etmediği övgülere mazhar olmuştur. *Tabsıra*'da ne tamamen edebî ne de tamamen resmî kabul edilebilecek insicamsız bir üslûp kullanıldığını söyleyen Namık Kemal, onu III. Selim'den başlayıp II. Mahmud döneminin sonunda biten resmî üslûbun en mükemmel örneği ve Şinasi'ye kadarki dönemde yazılmış her çeşit edebî tarzın "en parlak bir misali" olarak kabul eder (Âkif 1300: 82) *Tabsıra*'yı Namık Kemal'in tashih ve şerhleriyle yayınlayan Ebuzziya, takdim yazısında eserin "*hidett-i lisân, tezyîf-i delâ'il, setr-i safsata, tezyîf-i hasm, taharrî-i iknâ'ıyyât ve tasvîr-i vukû'ât gibi birtakım mehâsin-i edebîyyeye*" sahip olduğunu söyler (Âkif 1300: 3-4, 82, Yetiş 1996: 40-41, 460, Habib 1340: 93-95, Tanpınar 1997: 242-246, Göçmen, 2002: 665, Uçman 1989: 262).

Tanzimat'tan sonra özellikle Reşid ve Âlî Paşaların gayretleriyle resmî dairelerde eski inşâ tarzı terk edilmeye başlamıştır. Yazar hünerini lafız sanatlarında değil meramını tasvirde göstermeye başlamıştır. 19. asırda mektuplaşmalar önemli bir edebî ve fikrî faaliyet haline gelmiştir. Belli şahsiyeter arasında mektup ağları oluşturulmuştur. Nâci'nin Şeyh Vâsfi ile mektuplaşmaları *Şöyle Böyle* başlığı altında, Beşir Fuad'la yazışmaları *İntikâd* ve Ahmed Midhat'la yazışmaları *Muhaberat ve Muhaverat* adı altında bir araya getirilmiştir. Namık Kemal-Recâizâde-Hâmid-Sezâi arasında, Ahmed Cevdet'in kızı Fatma Âliye Hanım'la Ahmed Midhat, Beşir Fuad'la Fazlı Necib arasında mektuplaşmalar olmuştur (Ünver 1988: 394, Kahraman 1992: 15, Tuncer, 1994: 19).

19. asrın özellikle ikinci yarısından itibaren münşeât, biyografî, tarih, hatıra, seyahatname türlerinin dışında siyaset, coğrafya, dil, tıp, belâgat, sözlük, din, tasavvuf, şerh, hikâye, roman, tiyatro gibi geleneksel ve modern türlerde oldukça fazla sayıda mensur eserler kaleme alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURRAHMAN Efendi (1995), *Brezilya Seyahatnâmesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
- ABDÜLHAMİT, Sultan (1987), *Siyasi Hatıratım*, Dergah İstanbul
- AFYONCU, Erhan (2003), “Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 2, 101-172
- AKAY, Hasan (1998), *Servet-i Fünûn Estetiği (Cenab Şahabeddin’in Gözüyle)*, Kitabevi, İstanbul
- AKİF Paşa (1259), *Münşeât-ı el-Hâc Âkif Efendi*, İstanbul
- AKİF Paşa (1300), *Tebşira-i Âkif Paşa*, Matbaa-i Ebuzziyâ, İstanbul
- AKİF Paşa (1301), *Muharrerât-ı Husûsiyye-i Âkif Paşa*, Matbaa-i Ebuzziyâ, İstanbul
- AKSAN, Virginia H. (1993), “Ottoman Political Writing, 1768-1808”, *International Journal of Middle East Studies*, 25, 53-69
- AKTEPE, M. Münir (1989), “Ahmed Lutfi Efend,” *DİA*, 2, 97-98
- AKTEPE, M. Münir (1997), “Es’ad Efendi”, *İA*, 4, 363-365
- AKÜN, Ömer Faruk (1989), “Ahmed Vefik Paşa”, *DİA*, 2, 143-157
- AKÜN, Ömer Faruk (1995), “Fâik Reşad”, *DİA*, 12, 103-109
- AKÜN, Ömer Faruk (1995a), “Fatin Efendi”, *DİA*, 12, 256-260
- AKÜN, Ömer Faruk (1997), “Şemseddin Sâmî”, *İA*, 11, 411-422
- AKÜN, Ömer Faruk (1998), “Hayrullah Efendi”, *DİA*, 17, 67-75
- AKÜN, Ömer Faruk (2000), “İbnülemin Mahmud Kemal”, *DİA*, 21, 249-262
- ALİ RIZA – Mehmed Galib (1977), *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, haz. Fahri Çetin Derin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- ALPMAN, Hafi Kadri (1977), *Ahmet Fehim Bey’in Hâtıraları*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- ALTUNAY, Ahmet Refik (1981), *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassürler*, haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- ARSLAN, Tekin (1999), *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*, Ötüken, İstanbul
- ÂSİM, Mütercim Efendi (2000), *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Türk Dil Kurumu, Ankara
- ASİLTÜRK, Baki (2000), “Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, İstanbul, 209-240
- ASİLTÜRK, Oğuz-Bâkî (1995), “Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnâmesi”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 319-330
- AŞA, H. Emel (1995), “Fatma Âliye Hanım”, *DİA*, 12, 261-262
- AŞKAR, Mustafa (2001), *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- BANARLI, Nihat Sami (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1-2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul

- BAYAT, Ali Haydar (1998), *Keçecizade Mehmet Fuat Paşa'nın Nesirleri, Şiirleri, Nükteleri, Hakkında Yazılan Şiirler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul
- BEYRELİ, Latif (1999), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dilde Sadeleşme Akımında Türkçe Sözlüklerinin Yeri", *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 518-523
- BİLGE, Mustafa L. (2001), "Ârif Hikmet Bey, Şeyhülislâm", *DİA*, 3, 365-366
- BLOCH, Marc (1994), *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara
- BOLAY, Süleyman Hayri (2002), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", *Türkler*, 14, 515-566
- BOZDAĞ, İsmet (1996), *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul
- BURSALI, Mehmed Tâhir (2000), *Osmanlı Müellifleri*, I-II-III, haz. Cemâl Kurnaz, Mustafa Tatcı, Bizim Büro Basımevi, Ankara
- CARIM, Fuad (1996), *İşlenmemiş Konular: Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış Olaylar*, Güncel Yayıncılık, İstanbul
- CARR, Edward Hallett (1993), *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul
- CEMÂLEDDİN, Mehmed (2003), *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri -Âyîne-i Zurefâ-*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul
- CEVDET, Ahmed Paşa (1980), *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul
- CEVDET, Ahmed Paşa (1981), *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, sad. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul
- CEVDET, Ahmed Paşa (1991), *Tezâkir 1-12*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- CEVDET, Ahmed Paşa (1994), *Tarih-i Cevdet: Osmanlı Tarihi*, sad. Dünder Günday, haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul
- CEVDET, Ahmed Paşa (1996), *Takvîmü'l-Edvâr*, Remzi Demir, Yavuz Unat, Gündoğan, Ankara
- CEVDET, Ahmed Paşa (2000), *Medhal-i Kavâ'id*, haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- COLLINGWOOD, R. G. (1990), *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ara Yayıncılık, İstanbul
- ÇOŞKUN, Menderes (2003), "Mesnevilerde Klâsik Şairlerle İlgili Değerlendirmeler", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard University, Volume I, s. 313-368
- ÇAKIR, Coşkun (2002), "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlânı, Tepkiler ve Uygulanması", *Türkler*, 14, Ankara, 698-715
- ÇELTİK, Halil (2003), *Ömer Ferit Kam, Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tetkikâtı)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara
- ÇIKLA, Selçuk (2004), *Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişmeleri ve Servet-i Funûn*, Akçağ, Ankara

- ÇÖĞENLİ, M. Sadi (2001), “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7-8, 99-134
- DAŞDEMİR, Latif (2002), “Osmanlı Dönemi Türk Finans Sisteminde Sorunlar ve Gelişmeler”, *Türkler*, 14, Ankara, 391-406
- EDHEM, İbrahim (1979), *Plevne Hâtıraları*, haz. Seyfullah Esin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- EKİNCİ, Necdet (2002), “Türk Basın Tarihinden Kesitler”, *Türkler*, 14, Ankara, 675-680
- ELDEM, Edhem (2002), “Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası”, *Türkler*, 14, Ankara, 416-435
- EMİN, Mehmed Efendi (1986), *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat*, haz. Rıza Akdemir, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- ERCİLASUN, Bilge (1998), *Servet-i Fünun’da Edebî Tenkit*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara
- EREN, Hasan (1998), *Türklük Bilimi Araştırmaları: I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ERİŞ, Metin (2002), “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Hareketleri”, *Türkler*, 14, 593-605
- FAROQHI, Suraiya (1997), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul
- FATİN, Davud (1271), *Tezkire-i Hâtimetü’l-Eş’âr*, İstanbul
- FİNDLEY, Carter Vaugh (1989), “A Muslim Pilgrim’s Progress: Aşçı Dede İbrahim Halil on the hajj 1898”, *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Darwin Press, Princeton, s. 479-512
- GÖÇGÜN, Önder (1987), *Ziyâ Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir
- GÖÇGÜN, Önder (2001), *Ziyâ Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden, Açıklamalı Seçmeler*, Kültür Bakanlığı, Ankara
- GÖÇMEN, Muammer (2002), “Jön Türk Basını”, *Türkler*, 14, Ankara, 665-674
- GÜRBÜZ, Ali (1980), *Darvin ve Tekâmül Nazariyesi*, Çiçek Neşriyat, İstanbul
- HABİB, İsmail (1340), *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul
- HALAÇOĞLU, Yusuf, M. Akif Aydın (1993), “Cevdet Paşa”, *DİA*, VII, 443-450
- HALKIN, Léon-E. (1989), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara
- HAYRULLAH Efendi (2002), *Avrupa Seyahatnamesi*, haz. Belkıs Altuniş-Gürsoy, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- HORATA, Osman (2002), “Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe: Lâle Devri’nden Tanzimat’a Türk Edebiyatı”, *Türkler*, 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 573-592
- HURŞİD, Mehmed Paşa (1997), *Seyâhatnâme-i Hudûd*, çevrimyazı: Alâattin Eser, İstanbul
- İNAL, İbnü’l-emin Mahmud Kemal (1999), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü’ş-Şuarâ)*, haz. Müjgan Cumbur (I. cilt), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara
- İNAL, İbnü’l-emin Mahmud Kemal (2000), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü’ş-Şuarâ)*, haz. M. Kayahan Özgül (II. Cilt), Hidayet Özcan (III. Cilt), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

- İSEN, Mustafa (2001), “Ârif Hikmet Tezkiresi”, *DİA*, 3, 367-368
- İSEN, Mustafa, Cemâl Kurnaz (1992), “XIX. Yüzyıl Divan Şiiri”, *Türk Dünyası El Kitabı, Üçüncü Cilt, Edebiyat*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 208-223
- İSEN, Mustafa, Filiz Kılıç, İ. Hakkı Aksoyak, Aysun Eydurun (2002), *Şair Tezkireleri*, Grafiker Yayınları, Ankara
- İSEN, Mustafa, Muhsin Macit, Osman Horata, Filiz Kılıç, İ. Hakkı Aksoyak (2002a), *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara
- İSEN, Mustafa, Rıdvan Canım (1989), *Hammamizâde İhsan: Hayatı, Eserleri ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- KAHRAMAN, Seyit Ali (1992), *Mualim Naci, Eserlerinden Seçmeler*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul
- KAPLAN, Mehmed (1987), “Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Üslûbu”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 68-72
- KAPLAN, Mehmed, İnci Enginün, Birol Emil (1988), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul
- KARAALİOĞLU, Seyit Kemal (1979), *Resimli Dünya Edebiyatçılar Sözlüğü*, İnkılap ve Aka, İstanbul
- KARABACAK, Esra (1999), “Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar Gramer Tarihimiz ve Ana Hatlarıyla Osmanlı Türkçesi Grameri”, *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 437-462
- KARATEPE, Şükrü (2002), “Tanzimat Reformları ve Çelişkileri”, *Türkler*, 14, Ankara, 716-726
- KARTAL, Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî: Manzum Farsça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara
- KEMAL, Namık (yty), *Evrak-ı Perişan*, haz. Raif Karadağ, Ömer Faruk Harman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- KESKİNER, Osman (1996), *Arap Edebiyatından İnşa San'atının Gelişmesi*, yayımlanmamış doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun
- KOÇ, Mustafa (1999), “Osmanlıda Esperanto – İlk Yapma Dil “Bâleybelen” – İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî”, *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 463-467
- KÖPRÜLÜ, Orhan F. (1997), “Fatîn Efendi”, *İA*, 4, 528-529
- KÖSOĞLU, Nevzad (1988), “Ondokuzuncu Yüzyılda Türk Dünyası”, *Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken-Söğüt, İstanbul, s. 13-98
- KURŞUN, Zekeriya (2000), “Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyahatnâme-i Hudud* Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, İstanbul, 101-122
- KUTAY, Cemal (1991), *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul
- KÜLEKÇİ, Numan (1999), *XI-XX. Yüzyıllar El Yazması Metinler ve Özetleriyle Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*, 1-2, Aktif Yaynevi, Erzurum
- KÜN, Ömer Faruk (1997) “Süreyyâ”, *İA*, 11, 247-249

- KÜTÜKOĞLU, Bekir (1994), “Vekayi’nüvis” (s. 103-138), “Sultan II. Mahmud Devri Osmanlı Tarihçiliği” (195-202), “Son Osmanlı Biyografik Kaynakları” (211-216), “Tarihçi Cevdet Paşa” (367-374), *Vekayi’nüvis, Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul
- LAUZAN, Stephan (yty), *Osmanlı’nın Bozgun Yılları: Hastanın Başucunda Kırk Gün Kırık Gece*, haz. Seyfettin Ünlü, Beyan Yayınları, İstanbul
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1940), *Eserler ve Şahsiyetler: Tahlil ve Tenkit*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1972), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1998), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- LORD KINROSS (yty), *Osmanlı Tarihi*, Güneş, İstanbul
- LÛTFÎ, Ahmed Efendi (1999), *Vak’anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. Ahmet Hezarfen, Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, Tarih Vakfı - Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- MARDİN, Şerif (1995), “Türkiye’de İletişimin Moderleşmesinin Erken Safhası Üzerine Bazı Notlar”, *Makaleler 4, Türk Modernleşmesi, İletişim*, İstanbul, 143-176
- MARDİN, Yusuf (1994), *Şair Şeref Hanım*, Kültür Bakanlığı, Ankara
- McCARTHY, Justin (2003), “İngiliz Probogandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler*, 13, 469-481
- MENGİ, Mine (1999), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ, Ankara
- MÜLLER, Georgina Max (1978), *İstanbul’dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- NİHAT, Mustafa (1932), *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi II*, Devlet Matbaası, İstanbul
- NURİ, Hacı Efendi (1284), *Münşeât-ı Azîziyye fi Âsârı Osmâniyye*, Vezihani Matbaası, İstanbul
- NURİ, Mustafa Paşa (1992), *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- OĞRAŞ, Rıza (2001), *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endüz’u: İnceleme-Tenkitleli Metin-Dizin*, Burdur
- OKAY, M. Orhan (yty), *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, Dergah Yayınları, İstanbul
- OKUMUŞ, Ejder (2002), “II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları”, *Türkler*, 14, Ankara, 647-655
- OKUYUCU, Cihan (2001), “Tunus Millî Kütüphanesindeki Türkçe Elyazmaları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7-8, 135-169
- ORTAYLI, İlber (1995), *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, Hil yayın, İstanbul
- OSMANOĞLU, Ayşe (1986), *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul
- ÖLMEZOĞLU, Ali (1988), “Cevdet Paşa”, *İA*, III, 114-123
- ÖZCAN, Abdülkadir (1989), “Ahmed Rifat Efendi”, *DİA*, 2, 130-131

- ÖZCAN, Abdülkadir (1989), *Şakaik-ı Nu'mâniye ve Zeyilleri*, Çağrı Yayınları, İstanbul
- ÖZCAN, Abdülkadir (2001), "İsmet Efendi, Fındıklılı", *DİA*, 23, 139-140
- ÖZDEMİR, Bülent (2002), "XIX. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz", *Türkler*, 14, 572-580
- ÖZGÜL, M. Kayahan (1987), *Hersekli Arif Hikmet*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- ÖZGÜL, M. Kayahan (1999), *Osman Nevres: Hayatı ve Eserleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul
- ÖZTUNA, Yılmaz (1988), *Âlî Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- PARLATIR, İsmail (1999), "XIX. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 471-482
- RACİ, Hüseyin Efendi (yty), *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, haz. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, (İstanbul)
- REFİ, Mehmed (1333), *İrân Sefâretnâmesi*, Hilâl Matbaası, İstanbul
- REFİK, Ahmed (1980), *Âlimler ve San'atkârlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- SAĞOL, Gülden (1999), "Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme", *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 504-517
- SAMİ, Şemseddin (1996), *Kâmûsü'l-A'lâm*, tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat
- SARIYILDIZ, Gülden (2002), "Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mektebe-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, 17-30
- SAYDAM, Abdullah (2002), "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Türkler*, 13, 847-886
- SENEMOĞLU, Yavuz (yty), *Vaka-ı Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, Tercüman 1001 Temel Eser, (İstanbul)
- SEYDİ, Ali Bey (yty), *Teşrifat ve Teşkilatımız*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, (İstanbul)
- SEZER, Engin (1999), "XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Dil, Bürokrasi ve Edebiyat İlişkisi Üstüne", *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 483-493
- SİRÂCEDDİN Mehmed (1994) *Mecma-ı Şu'arâ ve Tezkire-i Üdebâ*, haz. Mehmet Arslan, Dilek Matbaası, Sivas
- SÖYLEMEZOĞLU, Süleyman Şefik (yzm.), *Hicaz Seyahatnamesi*, İÜ Kütüphanesi, TY. 4199
- STEWART-ROBINSON, J. (1964), "The Tezkere Genre in İslam", *Journal of Near Eastern Studies*, 23, 57-65
- STEWART-ROBINSON, J. (1965), "The Ottoman Biographies of Poets", *Journal of Near Eastern Studies*, 24, 57-74
- SUAD, Ali (1996), *Seyahatlerim*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul
- SÜREYYA, Mehmed (1996), *Sicill-i Osmanî*, çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

- ŞEHÂBEDDİN, Cenâb (1995), *Hac Yolunda*, Ecdad, Ankara
- ŞEMİ, Meşrebzade Damadı Mehmed (1295), *İlâveli Esmârü't-Tevârih ma'a Zeyl*, İstanbul
- TABAKOĞLU, Ahmet (2002), “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, 14, Ankara, 207-240
- TANPINAR, Ahmet (1985), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul
- TANPINAR, Ahmet (1997), “Âkif Paşa”, *İA*, 1, 242-246
- TEVETOĞLU, Fethi (1987), *Ömer Nacî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- TİETZE, A. (1973), “Mustafâ ‘Âlî of Gallipoli’s Prose Style”, *Archium Ottomanicum*, 5, 297-319
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1990), *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1985), *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul
- TULUM, Mertol (1999), “Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 421-429
- TUMAN, Mehmed Nâil (2001), *Tuhfe-i Nâilî: Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, I-II, haz. Cemâl Kurnaz, Mustafa Tatçı, Bizim Büro Yayınları, Ankara
- TUNCAY, Hasan (1978), *Ziya Gökalp*, Toker Yayınları, İstanbul
- TUNCER, Hadiye, Hüner Tuncer (1997), *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ümit Yayıncılık, Ankara
- TUNCER, Hüseyin (1994), *Arayışlar Devri Türk Edebiyatı I: Tanzimat Devri*, Akademi Kitabevi, İzmir
- TURAL, Sadık (1993), *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ecdâd, Ankara
- UÇAR, Şahin (1994), *Tarih Felsefesi Yazıları*, Vadi Yayınları, Ankara
- UÇMAN, Abdullah (1989), “Âkif Paşa”, *DİA*, 262-262
- UĞUR, Ahmet (2001), *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul
- UĞURCAN, Sema (2002), “Abdülhak Hâmîd’in Eserlerinde Osmanlı Tarihi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, 107-114
- UNAT, Faik Reşat (1992), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ÜNVER, İsmail (1988), “XIX. Yüzyıl Dîvân Nazım ve Nesri”, *Büyük Türk Klâsikleri*, 8, Ötüken-Söğüt, İstanbul, 99-300
- ÜNVER, İsmail (1999), “Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 430-436
- VEFİK, Ahmet Paşa (2000), *Lehce-i Osmânî*, haz. Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu, Ankara
- YETİŞ, Kâzım (1996), *Nâmık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, Alfa, İstanbul
- YILMAZER, Ziya (1995), “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizade”, *DİA*, 12, 341-345
- YÜKSEL, Hasan, M. Fatih Köksal (1998), *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşraf Ahmet Rif’at Devhatü’n-Nukabâ*, Dilek Matbaası, Sivas
- ZİYA, Paşa (yty), *Zafernâme*, haz. Fikret Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul

ZÜBEYİROĞLU, Ruhsar (1989), “Mecmuatü't-teracim”, yayınlanmamış doktora tezi,
İÜSBE, İstanbul